

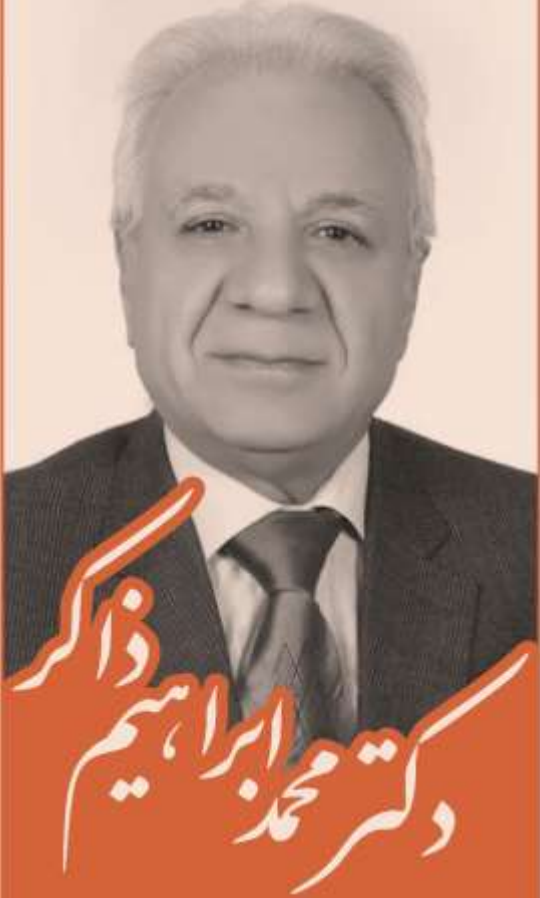
تأثیر گذاری گندی شاپور بر نگارش کتاب الحاوی رازی

سخنرانی در کنگره حکمت و خرد گندی شاپور، شکوفایی پزشکی - اسلامی و بزرگداشت حکیم علی بن عباس

اهوازی، دانشگاه علوم پزشکی جندی شاپور اهواز، ۲۸ - ۲۹ اردیبهشت ماه ۱۳۹۵

محمد ابراهیم ذاکر

دندان پزشکی و پژوهشگر تاریخ پزشکی

۱.....	تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش کتاب الحاوي رازی
۱.....	تاریخ گندی شاپور.....
۱.....	شکوفایی گندی شاپور.....
۳.....	شکوفایی تمدن و فرهنگ جهان اسلام.....
۳.....	فروپاشی گندی شاپور و آغاز شکوه بغداد.....
۵.....	فقه و حدیث.....
۵.....	شیعه.....
۵.....	اهل سنت.....
۶.....	حکمت و عرفان.....
۶.....	ادبیات عرب.....
۶.....	تاریخ و جغرافیا.....
۸.....	دیدگاه تاریخ‌نگاران درباره کتاب الحاوي.....
۸.....	الفهرست ابن‌ندیم.....
۹.....	الکامل في الصناعة الطب، اهوازی مجوسی.....
۱۰.....	طبقات الأطباء و الحكماء، ابن‌جلجل.....
۱۰.....	رساله فهرست کتاب‌های رازی، بیرونی.....
۱۱.....	چهار مقاله نظامی گنجوی.....
۱۱.....	إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن‌قفطی.....
۱۲.....	عیون الأبناء في طبقات الأطباء، ابن‌ابی‌اصیبه.....
۱۳.....	مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، نجم‌آبادی.....
۱۴.....	آمار منابع الحاوي.....

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

- پزشکان گندی شاپور و شاگردانشان در کتاب الحاوی ۱۴
- نسخ‌های خطی کتاب الحاوی ۲۰
- ردیابی دست‌نوشته‌های کتاب الحاوی فی الطب در کتابخانه‌های ایران و جهان ۲۰
- کتابخانه‌های ایران ۲۱
- کتابخانه‌های جهان ۲۱
- ریز سرگفتارهای جلد‌های بیست و سه گانه الحاوی فی الطب ۲۱
- اختصار، ذیل و ترجمه‌های الحاوی ۲۴
- کارهای انجام گرفته بر روی کتاب الحاوی ۲۴
- ۱- اختیار کتاب الحاوی للرازی ۲۴
- ۲- کتاب اختصار الحاوی للرازی ۲۴
- ۳- اختصار کتاب الحاوی ۲۴
- ۴- اختصار الحاوی ۲۵
- ۵- جامع الحاضر لصناعة الطب ۲۵
- ۶- قصص و حکایات المرضى ۲۵
- ۷- قصص و حکایات المرضى ۲۵
- ۸- أمثلة من قصص المرضى و حکایات لنا نوادر ۲۶
- نخستین چاپ متن عربی حاوی فی الطب ۲۶
- کتاب‌نامه ۲۸
- نمایه کتاب و مقاله ۲۸

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۱

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش کتاب الحاوی رازی

سخنرانی در کنگره حکمت و خرد گندی شاپور، شکوفایی پزشکی - اسلامی و بزرگداشت حکیم علی بن عباس اهوازی، دانشگاه علوم پزشکی گندی شاپور اهواز، ۲۸ - ۲۹ اردیبهشت ماه ۱۳۹۵

تاریخ گندی شاپور

شکوفایی گندی شاپور

ابواسحاق ابراهیم استخری ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری مشهور به کرخی (د: ۳۴۶ ق / ۹۵۷ م) گندی شاپور را در زمان خود آباد و دایر و بزرگ به شمار می آورد^۱.

یاقوت حموی بغدادی (د: ۶۲۶ ق / ۱۲۲۸ م) آن را جندی سابور می نامد و شهری ساخته شده به فرمان شاپور یکم فرزند اردشیر ساسانی (د: ۲۷۱ م) می داند که او آن را پایگاهی برای ارتشیان خود و اسیران رومی قرارداد و آن تازی شده «به از اندیو شافور / به از انطاکیه؛ و یا وندوشاور / شهر شاپور» می باشد. شهری بزرگ با آب و دار و درخت فراوان است. من [یاقوت] بارها از آن گذشتم و جز ویرانه، چیزی ندیدم.

سال ۱۹ ق / ۶۴۰ م پس از مدت ها پایداری به دست سربازان عمر فرزند خطاب (ک: ۲۳ ق / ۶۴۴ م) به فرماندهی ابوموسی اشعری گشوده شد^۲.

^۱ اوراست: صور الأقالیم و مسالک و ممالک است.

مسالک و ممالک، اصطخری، ابراهیم فرزند محمد (د: ۳۴۶ ق / ۹۵۷ م)، ترجمه فارسی قرن پنجم - ششم هجری. به اهتمام ایرج افشار (ویراست سوم). تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸ خ.

مسالک و ممالک، اصطخری، محمد بن ابراهیم (د: ۳۴۶ ق / ۹۵۷ م)، به اهتمام ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰ خ.

^۲ معجم البلدان، ج ۲، ۸۸، برگردان منزوی.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

گویند یکی از فرامانروایان خوزستان، به سال ۱۰۵۰ق، روستایی به نام شاه‌آباد، بر روی ویرانه‌های آن، بساخت. همینک آرامگاه یعقوب لیث صفاری در ۲۶۵ق / ۸۷۹م با آوازه شاه‌ابوالقاسم در آن برپاست. گندی شاپور شهری در هشت فرسنگی شوشتر و شش فرسنگی شوش خوزستان است.

سریانیان آن را بیت‌لاباط گویند که بیل آباد نیز خوانده شده است.

دانشگاه و بیمارستان گندی شاپور با سر در «دانش و فرزندی برتر از بازو و شمشیر» است، در روزگار شاپور یکم پیرامون سال ۲۵۰م آغاز به کار کرد و افزون بر آموزش دانش‌های گوناگون، به ویژه پزشکی، به شناسایی گیاهان دارویی و آموزش کشت و برداشت و انبارکردن آن پرداخت و به درمان بیماران شهر و پیرامون آن روی آورد^۱.

شهر گندی شاپور با مرگ شاپور یکم، نیم سده از رونق افتاد تا به روزگار شاپور دوم (د: ۳۸۰م) شهر دوباره جان گرفت. او به گسترش دانش پزشکی به کمک تئودروس پزشک خود و نویسنده گُنّاش بزرگ پرداخت. خدمات این پزشک انگیزه‌ای برای آزادسازی بسیاری از اسیران رومی شد که در میانشان هنرمندان و اندیشمندان بزرگ بودند و افزون بر آن، شماری زیاد از سریانیان میان رودان به سوی این شهر رخت بر بستند و در کنار آن موبدان پزشک و کیمیاگر، پیشنهاد فراخوانی پزشکان هندی و چینی را نیز دادند که همگی، زمینه‌ساز گسترش دانش و فناوری این کانون فرهنگی آموزشی بزرگ شد^۲.

آغاز سومین دوره گسترش شهر و دانشگاه از دوران قباد فرزند پیروز (د: ۵۳۱م) بود و در روزگار خسروانشیروان (د: ۵۷۹م) فراگیر شد و این رویداد با آمدن نستوریان بیزانس پناهنده شده به ایران و تبادلات فرهنگی با هندیان رخ داد و شکوفایی و شکوه آن جهان را فراگرفت.

گویند: پزشکان این روزگار بیش چهار هزار بیماری را می‌شناختند و برای درمان هریک هزاران گیاه و دستوره‌های بهداشتی پیشگیری و درمانی داشتند^۳.

^۱ دانشگاه گندی شاپور در گهواره تاریخ، مهربان شهروینی، انتشارات پورشاد، تهران، ۱۳۸۱خ، برگه ۵۸.

^۲ همان جا، ۵۸، ۷۰، ۷۲، ۸۸.

^۳ دینکرد، ج ۹، پهلوی.

دکتر محمد ابراهیم ذاکر

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوي رازی

۳

گمان می‌رود زبان آموزش پزشکی از آغاز تا روزگار انوشیروان، پهلوی بود و به تدریج به ویژه با پناهندگی نستوریان بیزانس، سریانی و یونانی نیز در کنار زبان پهلوی قرار گرفت. همواره کتاب‌ها را از زبان‌های یونانی، سریانی و سانسکریت به زبان پهلوی نیز ترجمه می‌کردند. نمونه‌اش کتاب‌های گُنَاش تئودوروس و نیز کتاب فلاحه الرومیه و فلاحه الفارسیه است که رازی از هر سه بسیار نقل قول کرده است.

شکوفایی تمدن و فرهنگ جهان اسلام

شکوفایی تمدن و فرهنگ جهان اسلام پس از دو سده سکوت و پس از فروپاشی گندی شاپور آغاز شد. خاندان عباسی اندیشمندان دانش آموخته دانشگاه گندی شاپور را به تدریج و آمرانه وادار به مهاجرت اجباری به بغداد کردند و این انگیزه‌ای برای رکود علمی و از رونق افتادن آموزش و پرورش در این شهر تاریخی شد.

فروپاشی گندی شاپور و آغاز شکوه بغداد

قفطی گوید: دانش پزشکی و درمان در گندی شاپور به اندازه‌ای پیشرفت کرد که بسیاری از اندیشمندان، شیوه‌های آموزشی و درمانی این کانون را بر پزشکی یونان و هند برتر می‌دانستند و نوآوری‌هایی در این زمینه آوردند و کتاب‌ها نوشتند. او پس از بازگ کردن روند ساخت و گسترش شهر و امکانات آموزشی آن، به چگونگی فراخوانی آرام آرام اندیشوران گندی شاپوری به بغداد می‌پردازد^۱.

بایسته گفتن است! پیشرفت دانش و فناوری در شکوفایی تمدن جهان اسلام نتیجه تلاش و از خودگذشتگی اندیشمندان و فرزندان ملت‌های ناعرب، به ویژه ایرانیان بوده است و سهمی به سزا در این پیشرفت دارند. بسیاری از وزیران، صاحب‌منصبان اداری، دیوانی، ادیبان، فیلسوفان، عارفان، اخترشناسان، اختربینان، پزشکان، ریاضی‌دانان و بزرگان فقه و حدیث پارسی بودند.

^۱ تاریخ الحکماء، ۱۸۳ - ۱۸۵، شناسه جبرائیل فرزند بختیشوع.

دکتر محمد ابراهیم

نمونه آن: خاندان نوبخت، ژفیل، یقطین، جُنید، فرات، برمکی، سهل، بختیشوع، ماسویه، شاپور، حنین، صهاربخت، و بنی موسی شاکر جزایشان هستند^۱.

بخشی هم اکنون بازگو می‌کنم مربوط به اعراب تا سده‌های شش و هفت میلادی است، ولی پس از چند سده، عرب شدن ایرانی تباران و با از میان بردن نسبت ولایی و تبدیل آن به نسبت نژادی به عرب، اندیشمندانی بزرگ در سرزمین‌های جهان اسلام پرورش یافتند و نامشان در تاریخ ماندگار شد.

حاجی خلیفه چلبی (د: ۱۰۶۷ق) در پیشگفتار کشف الظنون گوید: برپادارندگان و پرچم‌داران دانش‌ها در اسلام، ناعربان‌اند [ایرانیان] و این رویدادی شگفت‌انگیز است که بیشتر اندیشمندان بزرگ اسلام در علوم شرعی و عقلی، ایرانی و یا ایرانی تبار هستند؛ زیرا عربان به جهت بیابان‌گردی، از دانش و هنر به دور بودند. تنها گروهی ویژه، آیات قرآنی و احادیث را سینه‌به‌سینه جابه‌جا می‌کردند تا آن که روزگار به پایان دوران تابعین رسید که ایشان نسل پس از صحابه بودند؛ بنابراین برای بیرون کشیدن دیدگاه‌های نوین و معانی روزانه [به روز] از کتاب خدا و سنت نیاز به قوانین و دانش‌های دیگر پیدا شد و تازیان دورترین ملت از این سخن‌ها بودند؛ زیرا همواره دانش و هنر نیاز به بستر تمدن و شهرنشینی دارد که این ویژگی در ایرانیان دیده می‌شد که تاریخچه گذشته شکوه‌مندی داشتند. از این رو، ما می‌بینیم که پایه‌گذاران دانش نحو سیبویه و ابواسحاق فارسی و ابواسحاق زجاج بودند که زبان تازی را با هم‌نشینی با عربان فراگرفته‌اند و ادبیات ایشان را قانونمند کردند و نیز حافظان و راویان روایت‌ها و اندیشمندان پایه‌گذار دانش کلام و بیشتر تفسیرکنندگان قرآن همگی ایرانی‌اند و یا پارسیان تازی‌شده‌اند؛ بنابراین ایرانیان بودند که گستره دانش و هنر را در جهان اسلام پاسداری کردند، چون تازیان پس از بادیه‌نشینی که به شهرنشینی روی آوردند به دنبال ریاست در دولت اموی و عباسی شتافتند و یک راست وارد کاخ‌های زیبا شدند و به خوش‌گذرانی پرداختند.

هم‌چنین دانش‌های عقلی را نیز ایرانیان و یا تازی‌شدگان ایرانی دنبال کردند. (کشف الظنون، دیباچه ۴۰ - ۴۱)

^۱ خاندان‌های بزرگ ایران ساسانی در سده‌های آغازین پیروزی عرب، دکتر علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، ارج‌نامه ایرج، به خواستاری محمدتقی دانش‌پژوه و عباس زریاب‌خویی، به کوشش محسن باقرزاده، انتشارات توس، تهران، ۱۳۷۷خ، ج ۲، برگه ۷۴۳ - ۷۵۴.

فقه و حدیث

شیعه

- ایرانیان در زمینه‌های گوناگون هم‌چون دانش فقه و حدیث شیعه، مانند کتب اربعه؛ یا چهار کتاب مشهور شیعه:
- من لایحضره الفقیه شیخ صدوق (د: ۳۸۱ق)؛
 - و تهذیب الأحکام شیخ طوسی (د: ۴۶۰ق)؛
 - الاستبصار فی ما اختلف من الأخبار، ابوجعفر محمد فرزند حسن شیخ طوسی، شیخ الطائفه (د: ۴۶۰ق / ۱۰۶۸م)؛
 - اصول و فروع کافی شیخ کلینی، ثقة الاسلام (د: ۳۲۹ق).

اهل سنت

- فقه اهل سنت، گردآورندگان صحاح سته دربرگیرنده:
- جامع الصحیح البخاری^۱، محمد فرزند اسماعیل فرزند یزید بن یزید بخاری (۱۹۴ - ۲۵۶ق)؛
 - صحیح مسلم نیشابوری (۲۶۱ق)^۲؛
 - سنن ابن ماجه، بوعبدالله محمد فرزند یزید، ماجه قزوینی (۲۰۹ - ۲۷۳ق)^۳؛
 - جامع صحیح / جامع ترمذی، محمد فرزند عیسی فرزند سوره فرزند موسی بوغی ترمذی (د: ۲۷۹ق)^۴؛

^۱ صحیح بخاری، الجامع المتمدن الصحیح المخصر من أمور رسول الله (ص) و سنته و آیامه، حافظ ابوعبدالله محمد فرزند اسماعیل فرزند ابراهیم فرزند مغیره فرزند بردزبه بخاری (۱۹۴-۲۵۶ق)، چاپ مصر، ۱۹۳۲م.

^۲ صحیح مسلم، الجامع الصحیح، ابوالحسین مسلم فرزند حجاج نیشابوری قشیری (۲۰۶ - ۲۶۱ق)، نصیح حافظ طرابلسی اسماعیل فرزند احمد، دارالطباعة العامرة، استانبول، سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۴ق.

^۳ سنن ابن ماجه، حافظ ابوعبدالله محمد فرزند یزید ربیع قزوینی، ابن ماجه (۲۰۹ - ۲۷۳ق / ۸۲۴ - ۸۸۷م)، چ. سنگی، دهلی، ۱۲۸۲ق؛ دیگر: تصحیح و تحقیق بشار عواد معروف، دارالجلیل، بیروت، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م.

^۴ صحیح ترمذی، الجامع الصحیح، الجامع الکبیر، ابوعیسی محمد فرزند عیسی فرزند سوره سلمی ترمذی (د: ۲۷۹ق)، چ بولاق ۱۲۹۲ق؛ دیگر: پژوهش بشار عواد، بیروت، ۱۹۹۶.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

- سنن ابوداود (د: ۲۷۵ق)؛^۱

- سنن نسایی (د: ۳۰۳ق)؛^۲

- سنن دارمی.^۳

حکمت و عرفان

و در حکمت و عرفان و فلسفه، ایرانشهری (سده ۳هـ)؛ رازی (د: ۳۱۳ق)؛ فارابی (د: ۳۳۹ق)؛ ابن سینا (د: ۴۲۷ق) و ناصر خسرو قبادیانی (د: ۴۸۱ق) پر آوازه بودند و کتاب‌هایشان منابع علمی و جهان‌بینی دل‌ها و مغزها بود.

ادبیات عرب

این سخن به جایی می‌رسد که ایرانیان پایه‌گذار دانش نحو و صرف و واژه‌شناسی عرب می‌شوند که باید ویژهٔ عربان باشد، مانند خلیل فراهیدی (۱۰۰ - ۱۷۵ق)، سیبویه (د: ۱۷۷ق)، جاحظ (د: ۲۵۵ق)، ناشی بزرگ و کوچک (د: ۳۶۰ق) سخن نخست را زدند.

تاریخ و جغرافیا

زمینهٔ تاریخ‌نگاری محمد فرزند جریر تبری (د: ۳۱۰ق) در تاریخ تبری؛ و مسکویه رازی (۳۲۰ - ۴۲۱ق) و جغرافیا حمزه اصفهانی، ابن خردادبه و مقدسی (سده ۴هـ) در کتاب احسن التقاسیم.

^۱ سنن ابی‌داود، و بهامشه مختارات من کتاب معالم السنن للخطابی، ابو داود سلیمان فرزند اشعث سجستانی (د: ۲۷۵ق / ۸۸۸م)، تحقیق صدقی جمیل العطار؛ اشراف مکتب التوثیق و الدراسات فی دار الفکر، بیروت، ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۷.

^۲ سنن النسائی المسمی بالمجتبی، او، المجتبی، ابو عبد الرحمن احمد فرزند شعیب نسائی (۳۰۳ق / ۹۱۵م)، چ. شاه دارا *Shahdara*، ۱۲۸۲ق؛ دیگر: به کوشش صدقی جمیل عطار، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۱.

^۳ سنن دارمی، ابو محمد عبدالله فرزند عبد الرحمن فرزند فضل فرزند بهرام دارمی (۱۸۱ - ۲۵۵ق / ۸۶۹م)، کانپور، ۱۲۹۳ق؛ دیگر: تحقیق حسین سلیم اسدی دارانی، دارالمغنی، ریاض، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۰.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

باری و به هررو، امویان به دانش پزشکی پیشرفته گندی شاپور پی بردند؛ بنابراین گروهی را برای آموختن رهسپار آن شهر کردند و پس از فراگیری به دمشق بازگشتند و کلاس درس دایر کردند و در سال ۸۸ق ولید فرزند عبدالملک بیمارستانی الگوبرداشته از گندی شاپور، ساخت.

همچنین منصور دوانیقی در ۱۴۸ق بیمار شد و ناگزیر جرجیس فرزند بختیشوع را که پزشکی فرزانه و بلندآوازه و رییس بیمارستان و دانشگاه گندی شاپور بود، به بغداد فراخواند. او به همراه دو شاگردش ابراهیم و عیسی فرزند شهلافا به بالین خلیفه آمد و راه کشانیدن پزشکان و حکیمان دانش آموخته گندی شاپور را به بغداد، هموار ساخت. خاندانش نزدیک به سه سده به آموزش و درمان پرداختند.

پس از چند ده سال، پایه گذاری دارالحکمه و چرخش کارهای ترجمه و پژوهش بردوش خاندان بختیشوع، حنین و فرزندان، عیسی صهاربخت [چهاربخت] و شاگردانش، و سه برادر از خاندان موسی فرزند شاکر و جزایشان گذاشته شد. چکیده و دورنمایی از تاثیرگذاری بسزای ایرانیان و به ویژه دانشگاه گندی شاپور، بر پیشرفت فرهنگ و تمدن اسلامی در زمینه های گوناگون بازگو شد و اینک آماري از چگونگی تاثیرگذاری آن در پزشکی و به ویژه بر روی دانشنامه بزرگ پزشکی جهان اسلام و ایران زمین، الحاوي في الطب، بازگو خواهد شد.

رازی، بوبکر محمد فرزند زکریا فرزند یحیی در ری چشم به جهان گشود.

دیدگاه تاریخ نگاران درباره زایش و مرگ او بسیار متفاوت است. کتاب های زندگی علمای مشهور، لاروس بزرگ و فرهنگ تاریخ و جغرافیا زایش او را سال ۲۴۰ق و قاموس الاعلام ترکی، سال ۲۴۹ و دایره المعارف انگلیسی و دایره المعارف اسلامی و بیرونی، بوریحان محمد فرزند احمد (۳۶۲ - ۴۴۰ق) در رساله فهرست کتب الرازي آغاز شعبان ۲۵۱ق برابر با بیست و هفتم اوت ۸۶۵م یاد کرده اند.

درگذشت او را ابن ابی اصیبه از فیلسوف و پزشک بزرگ ابوالخیر حسن فرزند سوار فرزند بابا فرزند بهرام خوارزمی (۳۳۱ - ۴۴۰ق)، سال ۲۹۰ق، یاقوت حموی (۶۲۶ - ۶۷۵ق) در معجم البلدان و ابن خلکان (۶۰۸ - ۶۸۱ق) در وفیات الأعیان و حاجی خلیفه (د: ۱۰۶۷ق) در کشف الظنون سال ۳۱۱ق یاد می کنند.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوي رازی

بیرونی روز پنجم شعبان ۳۱۳ ق برابر با پانزدهم اکتبر ۹۶۵ م، و ابن‌صاعد اندلسی (۴۲۰ - ۴۶۲ ق) در طبقات الأمم و در پی او جمال‌الدین قفطی (۵۶۸ - ۶۴۶ ق) در اخبارالعلماء یا تاریخ الحکما و ابوالفرج ملطی در مختصر الدول وفات وی را سال ۳۲۰ ق می‌دانند.

او را بقراط زمان و جالینوس مسلمانان به شمار می‌آورند. او پدر پزشکی بالینی و کلینیکی می‌دانند. با این که دانش و ورزیدگی او مورد توجه شاهان و فرمانروایان بود، ولی درمانگر بینوایان و تهیدستان به شمار می‌آمد. بیشتر زمان کاری خود را در بیمارستان می‌گذراند و از دربار و درباریان دوری می‌جست. او از نویسندگان پرکار جهان است که نوشته‌های او برگیرنده یک صد و هفتاد تا دویست و سی و اندی گفته شده است.

دیدگاه تاریخ‌نگاران درباره کتاب الحاوی

الفهرست ابن‌ندیم

- ۱- ابن‌ندیم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق وراق بغدادی (۲۹۷ - ۳۸۵ ق) در کتاب خود *فهرست و یافوز العلوم* گوید: این را کتاب الحاوی و یا کتاب جامع الحاصر لصناعة الطب می‌نامند، سپس آن را در دوازده بخش می‌شناساند:
 - بخش نخست در درمان و شناسایی بیماری‌ها؛
 - بخش دوم در چگونگی پاسداشت و پاییدن تندرستی؛
 - بخش سوم درباره شش و شکست‌بندی و زخم‌ها؛
 - بخش چهارم در بازگ کردن ارزش و نیروی داروها و خوراکی‌ها و هر چیز و هر ماده‌ای که در رشته پزشکی به آن نیاز است؛
 - بخش پنجم درباره داروهای ترکیبی؛
 - بخش ششم درباره هنر پزشکی [صناعت الطب]؛
 - بخش هفتم درباره دانش داروسازی و داروشناسی و رنگ و بو و مزه آن‌ها؛
 - بخش هشتم در شناخت تن آدمی؛
 - بخش نهم درباره اندازه‌ها و وزن‌ها و پیمانه‌ها؛

تأثیرگذاری گندی‌شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

بخش دهم درباره کالبدشناسی و فیزیولوژی و کارکرد اندام‌ها؛

بخش یازدهم درباره اسباب و انگیزه‌های طبیعی که به شناخت آن‌ها در دانش پزشکی نیاز است؛

بخش دوازدهم پیش‌درآمد دانش پزشکی است که در دو گفتار گنجانده شده است:

گفتار نخست، در برگیرنده نام‌ها و واژه‌های پزشکی؛

گفتار دوم آغاز و پیش‌درآمد دانش پزشکی کهن [اوائل الطب]^۱.

الکامل في الصناعة الطب، اهوازی مجوسی

۲- علی فرزند عباس زرتشتی (ز: (۳۷۲ق / ۹۸۳م) درباره کتاب حاوی گوید: این کتاب دربرگیرنده همه نیازهای پزشکان است، مانند: بهداشت و درمان بیماری‌هایی که با دارو و خوراک درمان‌پذیرند و نشانه‌های آن‌ها. او از یادکرد هیچ نیاز دانشجوی پزشکی کوتاهی نکرده است، ولی درباره برخی از امور طبیعی، مانند: شناخت اسطقس و مزاج و خلط و کالبدشکافی و کاردپزشکی سخن نگفته است و افزون بر آن یادکرده‌هایش نظم و ترتیب به شیوه کتاب‌های آموزشی و تألیف کتاب ندارند. من منکر فرزندی و دانش او را در دانش و هنر پزشکی و توانایی اش در نوشتن کتاب نیستم، ولی او کتاب را به گفتار و فصل و باب‌های گوناگون بخش‌بندی نکرده است.

او گزاره هر بیماری‌ها و انگیزه‌ها و نشانه‌ها و شیوه درمان آن‌ها را از زبان پزشکان کهن و هم‌روزگارش، از بقراط و جالینوس گرفته تا اسحاق فرزند حنین و پزشکان میان این دو دوره می‌آورد و از بازگوکردن هیچ نکته‌ای فرو نمی‌گذارد. از این‌رو، همه کتاب‌های پزشکی را در این کتاب گردآورده است.

باید دانست که پزشکان ورزیده و کارآزموده در گزاره کردن طبیعت بیماری‌ها و انگیزه‌ها و نشانه‌ها و شیوه درمان آن‌ها هم‌دیدگاه‌اند و در میان ایشان جز اندکی فزونی و کاستی یا در برخی الفاظ اختلافی نیست، چون قوانین و شیوه‌هایی که برای شناخت بیماری‌ها و ناخوشی‌ها و موجبات و درمان آن‌ها به کار می‌برند، شیوه‌های همانند است و وقتی چنین است، دیگر چه نیازی به تکرار سخنان پزشکان قدیم و جدید می‌باشد، چون گفته‌های ایشان همانند یکدیگر است و هرگاه نیز برخی از ایشان

^۱ فهرست، ابن‌ندیم، ۵۳۲ فارسی؛ و ۳۵۶ عربی.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۱۰

در زمینه کاربرد انواع داروها سخنی برخلاف دیگران گفته باشند، آن سخن وابسته به نیروی داروها و سودمندی آنها نخواهد بود، نمونه: به و گلابی و زالزالک، یا زنگبیل و فلفل سیاه و فلفل سبز گرچه از نظر نوع مختلف‌اند، از نظر نیرو و کارآمدی مشابه‌اند و تنها در شدت و ضعف با یکدیگر تفاوت دارند پس شایسته آن بود که تنها برخی از سخنان ایشان را بازگو کند و به آن چه مورد نیاز است، بسنده نماید و گفته‌های دانشمندترین و پیشرفته‌ترین و خوش‌بیان‌ترین و ورزیده‌ترین ایشان را در این فن راهنما قرار دهد تا حجم کتاب کم‌تر می‌شد و کار تهیه و استنساخ آن آسان‌تر می‌گشت و در نتیجه فراوان‌تر شده و در دسترس همگان قرار می‌گرفت. من تا کنون نسخه‌های این کتاب را تنها نزد دو تن از اندیشمندان ثروتمند دیده‌ام.^۱

طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل

۳- دیدگاه ابن جلجل، بوداود سلیمان فرزند حسان پزشک اندلسی (ز: ۳۷۷ ق / ۹۸۷ م): ابن جلجل پس از بازگرددن ویژگی‌های برجسته رازی، چنین می‌آورد: کتاب حاوی جدا از کتاب الجامع است. او کتاب الجامع را در هفتاد مقاله یاد می‌کند. ابن جلجل نام‌های دیگر کتاب الحاوی را جامع الحاضر لصناعة الطب و جامع الکبیر بازگو می‌نماید.^۲

رساله فهرست کتاب‌های رازی، بیرونی

۴- بیرونی، بوریحان محمد (۳۶۲ - ۴۴۰ ق / ۹۷۲ - ۱۰۴۸ م) در کتاب خود رساله فی فهرست کتب الرازی^۳، کتاب الحاوی را به جامع الکبیر می‌شناساند و آن را تعلیقات و گزاره‌هایی به شمار می‌آورد که رازی در زمان زندگانی خود نتوانست، آنها را مرتب کند و به پایان برساند. بیرونی بخش دوازدهم این کتاب را که ابن‌ندیم، مدخل فی الطب یاد کرده، کتابی جداگانه به شمار می‌آورد.^۴

^۱ کامل الصناعة الطبية، ج ۱، ۵؛ برگردان خالدی، ج ۱، ۸-۹.

^۲ طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل، ۱۵۳ - ۱۵۵.

^۳ رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زكريا الرازي، پژوهش پل کراوس، چاپ پاریس، ۱۹۳۶ م.

^۴ فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی، ابوریحان بیرونی (د: ۴۴۰ ق) و «مشاطة لرسالة الفهرست» ابراهیم فرزند محمد «غضنفر تبریزی» به کوشش مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶ خ. پژوهش مهدی محقق، ۵، ۱۱۶.

دکتر محمد ابراهیم

چهار مقاله نظامی گنجوی

۵- نظامی عروضی سمرقندی (۵۵۲ق) در بخش دانش پزشکی و راهنمایی پزشکان، گفتار چهارم کتاب چهار مقاله، کتاب حاوی را پس از شانزده مقاله جالینوس و پس از آن کامل الصنایع اهوازی و صد باب بوسهل مسیحی و قانون فی الطب ابن سینا و ذخیره خوارزمشاهی را برای آموزش و فراگیری پزشکی پیشنهاد می‌دهد.^۱

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن قفطی

۶- قفطی، جمال‌الدین قاضی اکرم ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف یوسف فرزند قاضی اوحید ابراهیم فرزند عبدالواحد شیبانی (۵۶۸-۶۴۶ق / ۱۱۷۲-۱۲۴۸م) پس از تعریف و تمجیدهای فراوان از گستردگی دانش رازی در دانش‌های گوناگون، به شیوه فکری و جهان‌بینی او می‌تازد و او را نکوهش می‌کند، گوید: او کتاب‌های بسیار در پزشکی نگاشت که نمونه آن کتاب الجامع است که در آن هفتاد مقاله گنج‌انیده شده است. هم‌چنین کتاب حاوی فی الطب که جامع الحصر لصناعة الطب نام دارد، از کتاب‌های او به شمار می‌آید که دارای دوازده بخش است.^۲

^۱ مؤلفات و مصنفات رازی، نجم‌آبادی، ۱۵-۱۷؛ چهار مقاله، برگه ۱۰۸: نظامی عروضی سمرقندی در مقاله چهارم کتاب خود در باب علم طب و هدایت طبیب می‌نویسد: «پس از کتب بسائط یکی به دست آرد چون «ستة عشر» جالینوس یا «حاوی» محمد زکریا یا «کامل الصناعة» یا «صد باب» بوسهل مسیحی؛ یا «قانون» بوعلی سینا؛ یا «ذخیره خوارزمشاهی» و به وقت فراغت مطالعت همی‌کند»
چهار مقاله، احمد فرزند عمر فرزند علی نظامی عروضی سمرقندی (نگارش: ۵۵۲ق)، تصحیح محمد قزوینی، چاپخانه بریل لیدن، هلند، ۱۳۲۸ق / ۱۹۱۰م؛ به کوشش محمد معین، انتشارات ارمغان، تهران؛ دیگر: تصحیح محمد قزوینی، به کوشش سعید قره‌بگلو و رضا انزابی، انتشارات جامی، تهران، ۱۳۷۷خ، ۲۵۶ برگه.

^۲ إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف یوسف شیبانی (۵۷۷-۶۴۶ق / ۱۱۶۷-۱۲۴۸م)، چاپ لایبزیگ ۱۹۰۳م؛ دیگر: چاپ مصر، ۱۳۲۶ق؛ تاریخ الحكماء، برگردان پارسی ناشناسی (نگارش: ۱۰۹۹ق) به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح بهین دارایی، تهران، ۱۳۴۷خ، ۳۷۶-۳۷۳.

تأثیرگذاری گندی‌شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۱۲

عیون الأنباء في طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه

۷- ابن ابی اصیبعه در کتاب خود عیون الأنباء في طبقات الأطباء گوید: «درباره رازی سخن‌ها بسیار و تعریف‌ها فراوان است، در این که او در دانش پزشکی کارآمدگی بالایی داشته و در کار درمان بیماران یگانه و بسیار زبردست بوده، هیچ‌گونه شک و تردیدی نیست.

او همواره براین باور بوده که تاریخچه پزشکی هر بیمار پیش از شناخت هر بیماری مورد نیاز است.

او در شناخت ویژگی بسیاری از داروهایی که خیلی از پزشکان آگاهی بدان‌ها نداشتند، یگانه و بی‌همتا بود.

او در برخی از کتاب‌های خود، بخشی را برای پرونده پزشکی بیماران در نظر دارد. وی تاریخچه و داستان درمان هر یک از بیماران خود را در آن بخش گذاشته است. او بخشی از کتاب الحاوی [آخر کتاب شانزدهم] را ویژه این داستان‌ها گذاشته و نیز آن‌ها را در کتاب سز الطب بازگو کرد.^۱

هم‌چنین گوید: رازی به اندازه‌ای زندگی کرد، تا به روزگار ابن عمید، ابوالفضل محمد خطیب فرزند عمید ابو عبد الله حسین فرزند محمد کاتب خراسانی (۳۶۰ ق / ۹۷۱ م) آموزگار صاحب‌عباد، ابوالقاسم اسماعیل طالقانی کافی الکفات وزیر آل بویه (۳۲۶ - ۳۸۵ ق / ۹۳۸ - ۹۹۵) رسید.

گویند: ابن عمید بود که برای در دسترس قرارگرفتن و پخش کتاب الحاوی در میان مردم، کوشش‌های بسیار کرد؛ زیرا، شنید، این کتاب در ری و نزد خواهر رازی دیده شده است، از این رو، برای به دست آوردن آن درم و دینار فراوان هزینه کرد تا سیاهه کتاب را از خواهر رازی بگیرد. ابن عمید گروهی از شاگردان رازی را گرد آورد تا کتاب را از سیاهه بیرون آورند و مرتب نمایند تا از این به هم‌ریختگی بیرون آید و به سامان رسد.^۲

کتاب الحاوی ارزشمندترین و بزرگترین و گسترده‌نویسی‌ترین کتاب پزشکی به شمار می‌آید. رازی آگاهی‌های گسترده و پراکنده دانش پزشکی خود را درباره هر بیماری و روش‌های درمانی آن‌ها و آن چه را در دیگر کتاب‌های پزشکی کهن و باستانی

^۱ عیون الأنباء، ج ۲، ۳۴۶؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۰۵.

^۲ عیون الأنباء، ج ۲، ۳۵۰؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۱۱.

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۱۳

و نویسندگانی که در پس ایشان آمدند، به همراه نوآوری‌ها و آزموده‌های خویش در این کتاب گرد آورد و بسیار امانت‌دارانه نام گویندگان آن‌ها را بازگو کرد، ولی هیچگاه برای رازی فرصتی پیش نیامد تا سیاهه کتاب خود را به سامان رساند و به گونه کتاب‌های آن روزگار درآورد.^۱

ابن ابی اصیبعه گوید: بخش‌بندی این کتاب، یک تقسیم‌بندی درستی از بیماری‌ها، برای کتاب پرآوازه حاوی نیست پس تنها می‌تواند سیاهه کتابی باشد که پس از درگذشت او پیدا شده باشد. از این رو، هنگامی که من از گزاره این مجموعه آگاهی یافتم، پنداشتم که باید یک کتاب جداگانه از کتاب جامع او باشد؛ البته تاکنون نیز دست‌نوشته‌ای از آن ندیده‌ام و کسی را نیافته‌ام که آن را دیده باشد.^۲

مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، نجم‌آبادی

۸- نجم‌آبادی آن را به نام جامع الحاضر لصناعة الطب یاد کرده است.^۳

رازی دیدگاه بسیاری از بزرگان و اندیشمندان دانش پزشکی کهن و سده‌های پس از ایشان را و نیز پزشکان و داروسازان و داروشناسان هم‌روزگاران خود را با استوارترین شیوه امانت‌داری بازگو می‌کند و به دنبال آن دیدگاه‌های خود را با واژه «لی» یاد می‌کند که من آن را با واژه «دیدگاه من» آورده‌ام.

گاهی شیوه او رد و نقض سخنی است که پیش از آن نام و دیدگاه ردشونده را بازگو می‌کند و زمانی به تکمیل و تایید و یا جرح و تعدیل آرای بزرگان یادشده می‌پردازد.

حارث فرزند کلدی (د: ۱۳ق) و نصر فرزند حارث (ک: ۲ق) و ابن ابی‌رمثه تمیمی و ابن اثال مسیحی (ز: ۵۰ق) عربان دانش‌آموخته پزشکی گندی شاپور بوده‌اند.

^۱ عیون الأنباء، ج ۲، ۳۵۲؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۱۳.

^۲ عیون الأنباء، ج ۲، ۳۵۵ - ۳۵۶؛ برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۲۰ - ۷۱۹.

^۳ مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، نجم‌آبادی، ۸.

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

آمار منابع الحاوی

رازی نام ۱۱۵ پزشک و فرزانه و نام ۲۸۶ کتاب را در این دانشنامه یاد می‌کند که ۳۸ پزشک و ۲۰ کتاب در هیچ یک از کتب تاریخ پزشکی نیامده و یا به نادرستی شناسایی شده‌اند. گروهی از ایشان ایرانی و یا شاگرد آموزگاران ایرانی هستند و یا از آموزش‌دیدگان دانشگاه گندی‌شاپور دانش پزشکی را آموختند، دربرگیرنده: خوز و خوزی، جورجیس، بختیشوع، جبرائیل، ابن‌سرایون، سلمویه، ماسویه و فرزندش، حنین فرزند اسحاق و پسرش اسحاق و دامادش حبیش اعسم، تبری، کندی، قسطا، مسیح، اهرن، لجلاج و بوجریح، خاندان قره‌حرانی و تیاذوق [تئودکس] هستند. جا دارد که در همین جا گفته شود که رازی نام یهودی را پیوسته درباره ماسرجویه یاد می‌کند.

پاره‌ای از ایشان یونانی و بیزانسی و از گروه پزشکان اسکندرانی‌اند، مانند: بقراط، ارسطراطیس / ارسطو، افلاطون، فلاذیوس، بدیغورس، اغلقن، فیلغورس [فیلاگریوس]، اطهورسفس، پولس، اریباسیوس، دیاسکوریدوس، جالینوس، روفس، انتیلس، اشلیمن، شمعون، اهرن، یحیی نحوی و اسکندر دیگران هستند. نام سیده‌شار و سنده‌شار و شرک نیز که در چند جا آمده است که هندی‌تبار هستند.

پزشکان گندی‌شاپور و شاگردانشان در کتاب الحاوی

۱- **خاندان بختیشوع:** رازی خاندانی ایرانی بزرگ و ترس‌آیین نستوری‌اند. این خاندان یازده نفره اندیشمند و فرزانه بیش از دو‌یست سال خدمات ارزنده‌ای به دانش پزشکی ایران کردند و بیشتر ایشان از آموزگاران گندی‌شاپور بودند و آگاه به زبان‌های پهلوی و پارسی و یونانی و سریانی بودند و آن‌هایی که به بغداد آمدند با زبان عربی نیز آشنا شدند.

نام بختیشوع به تنهایی را ۴۳ بار آورده است که یک بار آن را با نام کتابی به نام ششماهی و یک بار با کتاب ثبت [اسماء الادویه] و در کتاب بیست و دوم همین کتاب را به ابن‌بختیشوع نسبت می‌دهد که گویا جبرائیل است.

ابن‌ابی‌اصیبعه گوید: رازی کتاب بیست و دوم الحاوی فی الطب با الگوبرداری از این کتاب گردآوری کرده است. نام بختیشوع به سه نفر از این خاندان گفته شده است که هم‌روزگار و یا پیش از رازی می‌زیستند:

الف) بختیشوع یکم پدر جورجیس، شناسه شماره دو؛

ب) بختیشوع دوم فرزند جورجیس، شناسه شماره دو؛

تأثیرگذاری گندی‌شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

ج) بختیشوع سوم فرزند جبرائیل [شناسه شماره چهار] فرزند بختیشوع فرزند جور جیس که در هشتم صفر ۲۵۶ ق / ۸۷۰ م درگذشته است؛ بختیشوع چهارم فرزند یوحنا فرزند بختیشوع سوم (د: ۳۲۹ ق / ۹۴۰ م) است.

۲- جور جس / جرجیس / گورگیس فرزند بختیشوع؛ رییس پزشکان بیمارستان گندی شاپور بود که در آغاز فرمانروایی خلیفگان عباسی به سال ۱۴۸ ق / ۷۶۵ م با فراخوانی منصور دوانیقی برای درمانش به بغداد آمد و در سال ۱۵۲ ق به گندی شاپور بازگشت. رازی نام او را با رونویسی جور جس ۶۷ بار یاد کرده است که دو بار آن همراه نام کتاب کناش اوست.

۳- سر جیس دانشجوی برتر جور جیس بود و پس از رفتن استاد به بغداد آمد، رییس بیمارستان گندی شاپور شد. رازی در کتاب هفتم بخش دل، حب روان کننده آب که حب سر جیس نام دارد با برداشت از کتاب اقربادین سابور الأوسط بدو نسبت می‌دهد.

۴- جبرائیل فرزند بختیشوع دوم فرزند جور جس (د: ۲۱۳ ق / ۸۲۸ م). او از پزشکان برجسته مامون و رییس بیمارستان بغداد بود. او نیز سالیانی دراز در گندی شاپور به تدریس پرداخت. رازی یازده بار نام جبرائیل را یاد کرده است که هفت بار با نام پدر و چهار بار تنها نامش را یاد کرده و از او مطلبی می‌آورد. شوشماهی، شقشماهی، شوسماهی، ششماهی.

۵- شاپور فرزند سهل کوسه (د: ۲۵۵ ق / ۸۶۹ م): او به همراه پدرش از آموزگاران داروسازی گندی شاپور بود و چندین کتاب از پهلوی به تازی برگرداند. نام او ۲۶ بار بی‌نام پدر یاد شده است که چهار بار آن با کتاب قرابادین الکبیر و دو بار آن با کتاب قرابادین الأوسط و دوبار آن با اقربادین به تنهایی و هژده بار بی نام کتاب یاد شده است. شاپور فرزند سهل کوسه از داروشناسان جهان اسلام و دانش آموخته گندی شاپور، دگرگونی‌هایی در پادزهر میترا داتوس ایجاد کرد که تحریف شده مهر دادیسم است که مهرداد ششم اشکانی (۶۳ - ۱۳۲ م) مبتکر و نوآورش بوده و به روشی به نام میترا داتیسیم شهرت یافته است.

او نسخه‌ای تازه فراهم آورد و از سوی این دانشگاه به سراسر بیمارستان‌های قلمرو جهان اسلام بخش‌نامه شد. کتاب او قرابادین فی الییمارستانات که برگردان ساده‌ای از داروهای ترکیبی در بیمارستان گندی شاپور است.^۱

^۱ شهروینی، ۸۶، ۱۵۳.

۶- ماسویه، ابویوحنا او از ترس‌آیین‌های نستوری ایرانی می‌باشد که یکی از بزرگترین داروسازان بزرگ گندی‌شاپور و بغداد بود یک بار نام او به همراه خوز یاد شده است. او پدر شناسه هفت است.

۷- ابن‌ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ق / ۸۵۷م) او در پزشکی بالینی، زنان، آناتومی سرآمد بود و زبان پهلوی، پارسی میانه و تازی را خوب می‌دانست.

ابن‌ابی‌اصیبعه گوید: او میمونی به نام حماحم را نگاه می‌داشت و پرورش می‌داد.

او پس از مدت‌ها مطالعه و کالبدشکافی، کتابی بسیار رسا و زیبا به نام کتاب التشریح نوشت که دشمنانش نیز وی را به جهت نوشتن آن کتاب ستودند و پیشکش معتصم‌بالله (د: ۲۲۷ق) کرد^۱.

رازی نام او را ۱۰۴۸ بار به همراه کتاب و یا به تنهایی یاد کرده است که یک بار آن یوحنا فرزند ماسویه و یک بار یحیی فرزند ماسویه بازگو شده است.

کتاب‌های یادشده او در الحاوی: کمال و التمام (۱۲۰)، محنة الأطباء، مسائل الطبیة (۳)، الكامل في الأدوية المنقیة (۳۲)، المنجح (في التداوي من صنوف الأمراض و الشكاوي، ۲۱)، وجع المفاصل، کتاب في تدبير الأزمنة، کتاب في دفع مضار الأغذية (۴)، دفع مضار السموم، کتاب في علاج الأرحام، کتاب في علاج الحبالی، کتاب الصداع، جامع / جوامع الطب (بیش از ۲۰)، تعرف [الحمیات] (۹)، إصلاح الأدوية المُسهلة (۲۲).

۸- ابن‌ماسه، عیسی فرزند ماسه، پیش و هم‌روزگار ابن‌ماسویه و یکی از آموزگاران بزرگ پزشکی گندی‌شاپور بوده است که رازی نام او را با واژه ابن‌ماسه ۱۱۳ بار و ۱۳ بار نامش را همراه با پدرش یاد کرده است.

۹- حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ق) سه بار و اسحاق فرزند اسحاق سه بار و حکیم بن حنین ۲۲ دوبار یاد کرده است ایشان پزشک، داروشناس و از ترس‌آیین‌های حیره‌اند. حنین دانش‌آموخته گندی‌شاپور و اسکندریه و از مترجمان برجسته و رییس دارالحکمه بود. رازی در بسیاری نام حنین و در برخی از موارد نام کتاب‌های او را به تنهایی یاد می‌کند که بیشتر کتاب العین و کتاب المسائل و جزآن است که شمار هر دو پیرامون پانصد بار می‌شود. حفظ الأسنان و اللثة/ في تدبير

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۵۱.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

الأسنان و اللثة / إصلاح الأسنان (۱۴)، العین، مسائل في البول، مسألة و الجواب في العین (کتاب العین)، کتاب في تدبير
المطعم و المشرب (حفظ الصحة بالمطعم و المشرب، ۱۱)، کتاب في الحمام، خواص الأدوية، کتاب الحصات، ثبت الاسماء
الأدوية المفردة (۵۳)، إختيارات [إختیار أدوية العین] (۴۹)، إصلاح الأدوية المُسهلة (۸).

۱۰- حبیب فرزند حسن اعثم / اعسم استاد پزشکی و مترجم از سریانی به عربی است. او خواهرزاده و داماد حنین است
که ۱۲ بار یادشده، چهار بار آن به همراه کتاب قرابادین و هشت بار آن به تنهایی یاد کرده است.

۱۱- ماسرجویه / ماسرجیس یهودی بصری و مترجم کناش اهرن اسکندرانی از سریانی به عربی است. او در روزگار عمر
فرزند عبد العزیز از خلیفگان خاندان امیه (۶۸۰م) می‌زیست، ۱۷۶ بار بی‌همراهی با نام کتابی و ۱۹۷ بار با واژه یهودی یادشده
است. رازی بیشتر او را با نام یهودی یاد می‌کند که پسرش نیز از پزشکان نامدار بوده است.

۱۲- شرک هندی نود و چهار بار از او نام برده شده است.

۱۳- سندھشار هندی، ۴۳ و سندھشار چهار بار یادشده است.

۱۴- سلمویه فرزند بنان (د: ۲۲۵ ق / ۸۴۰م) استاد پزشکی و داروسازی بود و هژده بار یادشده است.

۱۵- تبری علی فرزند سهل ربن (د: ۲۴۹ ق / ۸۶۴م). نام او به شکل‌های گوناگون شش بار یادشده است. کتاب نبیذ،
الرقی، إثبات الطب،

۱۶- ابن ابی خالد فارسی / ابو خالد فارسی، پزشک و ریاضی‌دان و اخترشناس سده سوم هجرت، چهارده بار یادشده است.
شاید محمد فرزند خالد باشد که سه بار نیز بدین گونه آمده است. کناش فارسی (۱۱)

۱۷- ابن بطریق، یحیی از مترجمان دارالحکمه است. او زبان عربی و یونانی را خوب نمی‌دانست، ولی زبان لاتین که اکنون
به زبان رومی شناخته می‌شود را به خوبی می‌دانست و نگارش آن را نیز خوب بلد بود. این زبان لاتین حرف‌های پیوسته به هم
ندارد نه مانند زبان یونانی کهن که جدا هستند، کتابی به نام سموم دارد و نامش ۲۹ بار آورده شده است.

۱۸- سراپیون / سرافیون و دو فرزندش داود و یوحنا، ابن سراپیون. پدر از روستای باجرم پیرامون بلبخ دیاربکر بود. هرسه از
پزشکان و مترجمان دوران اموی و دارالحکمه بغداد بودند. ۱۳۱ بار نامشان یادشده است.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

تأثیرگذاری گندی‌شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۱۸

ابن‌سرایون در کتاب تریاق خود، ساخت برخی از پادزهرها را برگرفته از نوشته‌های برزویه می‌داند و نسخه لاتین آن را سرشته‌های برزویه نامیده‌اند و رازی با نوشته‌های او آشنا بوده و از اندرزه‌های آن در کتاب الحاوی بهره برده است. اقرابادین ابن‌سرایون

۱۹- خوز، خوزیان، خوزی بیش از ۲۶۰ بار یادشده است که منظور رازی گروهی از پزشکان کارآزموده و اندیشمند گندی‌شاپور بوده است. کتاب جامع خوز.

۲۰- یعقوب فرزند اسحاق کندی (د: ۲۶۰ ق / ۸۷۳م) پزشک، اخترشناس، ادیب است که کتاب‌هایی بسیار در زمینه‌های گوناگون نگاشت بیش از صد مورد نام او یادشده است. [اختیارات] اختیارات ابي يوسف الكندي الأدوية الممتحنة المجربة و که کتاب اقرابادین است، ۲۳]، کتاب في النقرس، کتاب في المعدة، إثبات الطب،

۲۱- یوسف ساهر و به یوسف قس / یوسف ساهر شناخته می‌شود. وی در دانش پزشکی بسیار وارد بود و در زمان متکفی (۲۹۵ ق / ۹۰۸م) بلندآوازه و برجسته بود. نام او ۷۳ بار یادشده است.

۲۲- عبدوس فرزند زید (د: ۳۰۰ ق / ۹۱۲م) را کتابی به نام کتاب التذكرة في الطب است. نام او به تنهایی یا به همراه کتابش ۶۴ بار یادشده است. تذكرة في الطب (۵۵)

۲۳- قلهمان ۳۳ بار و قهلمان چهار بار یاد شده است.

۲۴- ایوب ایرش (سده سوم هجرت) در هنر و دانش پزشکی و ترجمه به نام بود. او کتاب‌هایی از زبان یونانی را به سریانی و به عربی برگرداند. برگردان‌های دوران پایانی زندگیش بسیار بهتر و برتر از آن چه پیش از این ترجمه کرده بود^۱. یازده بار یادشده است.

۲۵- یوسف تلمیذ نویسنده کتاب تذکره شش بار نام او یادشده است. او کتاب الحمیات نیز دارد^۲.

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۴۳۹.

^۲ تاریخ نگارش‌ها، ۳۰۶.

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۱۹

- ۲۶- ابن داود دوبار نامش در کتاب نهم و دهم یاد شده است. شاید فرزند داود فرزند سرابیون باشد که نامش سه بار در عیون الأنباء، شناسه جبرائیل فرزند بختیشوع فرزند جورجس یاد شده است.^۱
- ۲۷- ترمذی پزشکی است که رازی نام او را چهار بار یاد کرده است.
- ۲۸- ابن سواده سه بار نام او یاد شده است.
- ۲۹- ابن ابی رجا کاردپزشک یک بار نام او در کتاب هفتم یاد شده است.
- ۳۰- ابن جنید چشم‌پزشکی که یک بار نام او در کتاب دوم یاد شده است.
- ۳۱- علی الکبیر چشم‌پزشکی که یک بار نام او در کتاب دوم یاد شده است.
- ۳۲- مرانا چشم‌پزشکی که یک بار نام او در کتاب دوم یاد شده است.
- ۳۳- واسطی چشم‌پزشک و نویسنده کتاب جامع الکحالیین است و یک بار نام او و سه بار نام این کتاب یاد شده است.
- ۳۴- ابن علی چشم‌پزشک، گویا عیسی فرزند علی از شاگردان حنین و مهتر پزشکان در روزگار معتمد بالله (ز: ۲۷۹ ق / ۸۹۲ م) باشد، یک بار در کتاب دوم یاد شده است.
- ۳۵- اسراییل پزشک ویژه سلیمان فرزند عبدالملک مروانی یک بار یاد شده است.
- ۳۶- احمد فرزند طیب (ک: ۲۸۶ ق / ۸۹۹ م) او ابوالعباس احمد فرزند محمد فرزند مروان سرخسی [احمد فرزند طیب سرخسی] از کسانی است که در جرگه دانش‌آموختگان مکتب گندی بوده است و دوبار نامش یاد شده است.
- ۳۷- عبدالله فرزند یحیی برمکی که کتاب اختصارات را نیز نگاشته است، سه بار که دو بار آن با نام قرص برمکی یاد شده است.

۳۸- اطرح هندی یک بار و آن نیز در کتاب دهم یاد شده است.

۳۹- بشار کحال، چشم‌پزشک یک بار نام او در کتاب چشم یاد شده است.

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۳۶۱.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۲۰

۴۰- ابویعقوب یوسف فرزند عیسی درمانگر و مترجم بود و او را به ناعس می‌شناختند. او شاگرد عیسی فرزند صهریخت و از مردم خوزستان بود و سخن‌گویی سکتهداری داشت [آشنایی بسنده به زبان عربی نداشت].^۱

۴۱- رازی از برخی کتاب‌هایش همانند تجارب المارستان (البیمارستان، ۵۴)، مادة الطب در هیچ کتابی یاد نشده است، تقاسیم العلل و الأعراض^۲ (تقسیم و التشجیر، ۵).

رازی از کتاب فلاحه الرومیه و فلاحه الفارسیه یاد می‌کند که کتاب فلاحه الرومیه یا ورزنامه در اواخر زمان انوشیروان (۵۳۳ - ۵۷۹م) برگردان کتاب کشاورزی دانشمند یونانی به نام کاسیانوس اسکولاتیکوس (اواخر سده ۵م) است که برگردان آن نخست به پهلوی سپس به پارسی میانه بوده است.^۳

نسخ‌های خطی کتاب الحاوی

ردیابی دست‌نوشته‌های کتاب الحاوی فی الطب در کتابخانه‌های ایران و جهان

شایسته دیده شد که در این بخش به بررسی و ردیابی دست‌نوشته‌های کتاب الحاوی پرداخته شود، در این راستا توانستم به برخی از آن‌ها دست یابم. از این‌رو، باید بگویم که یافته‌های من در برگیرنده همه دست‌نوشته‌های این کتاب در کتابخانه‌های سراسر جهان نمی‌باشد؛ بلکه گوشه‌ای از آن است.

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۲۵.

^۲ تقاسیم العلل؛ یا کتاب التقسیم و التشجیر، رازی (۳۱۳-۲۵۱ ق)، پژوهش، دکتر صبحی محمود حمامی، انتشارات دانشگاه حلب، سازمان میراث علمی عربی، ۱۴۱۲ ق - ۱۹۹۲م؛ گروه‌بندی و تشخیص افتراقی بیماری‌ها (تقاسیم العلل، التقسیم و التشجیر)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، زیر نظر حسن اتوکش، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۴۰۰خ.

^۳ دانشگاه گندی شاپور در گهواره تاریخ، شهروینی، برگه ۱۷۷.

ذاکر
دکتر محمدابراهیم

کتابخانه‌های ایران

دوازده دست‌نوشته حاوی في الطب در کتابخانه‌های ایران نگاه‌داری می‌شود که کهن‌ترین آن رونویسی به تاریخ رمضان ۵۷۱ق و ۶۰۴ق و ۸۴۰ق در کتابخانه ملک - تهران و مرعشی قم است. سه دست‌نوشته در کتابخانه مرعشی، شش نسخه در کتابخانه ملک و یک نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، یکی کتابخانه علیرضا بهرامی و یکی آستان قدس نگاه‌داری می‌شود.

کتابخانه‌های جهان

بیش از سی و دو نسخه ناقص و کامل کتاب حاوی در سراسر جهان در آسیا و اروپا و آفریقا و آمریکا نگاه‌داری می‌شود که کهن‌ترین آن از ۴۸۹ق کتابخانه پزشکی ارتش آمریکا و سده ششم در کتابخانه سرای احمد سوم استانبول و دیگری ۶۱۰ق و دیگری ۶۲۳ق و ۶۲۶ق و ۸۲۴ق اسکوریال مادرید و ۶۶۹ق لندن و ۷۱۳ق و ۸۸۴ق و دیگری دارای تاریخ وقف ۸۸۶ق و ۸۹۵ق و نیز ۹۰۱ق شهیدعلی استانبول نگاه‌داری می‌شود.

ریز سرگفتارهای جلد‌های بیست و سه‌گانه الحاوی في الطب

شایسته است، گزاره‌ای از ریز سرگفتارهای جلد‌های چاپ شده کتاب حاوی آورده شود تا پیش‌درآمدی برای سنجیدن آن با گفته‌های ابن‌نديم در بیش از یازده سده گذشته باشد. هم‌چنین دست‌مایه آماده‌ای در دسترس خوانندگان باشد.

یکم: کتاب الحاوی في الطب في أمراض الرأس گزاره‌ای گسترده و فراگیر درباره بیماری‌های سر دارد

دوم: کتاب الحاوی في الطب في أمراض العين گزاره‌ای گسترده درباره بیماری‌های چشم.

سوم: کتاب الحاوی في الطب في أمراض الأذن و الأنف و الأسنان گزاره‌ای درباره بیماری‌های گوش، بینی و دندان.

چهارم: کتاب الحاوی في الطب في أمراض الرئة درباره بیماری‌های شش است

پنجم: کتاب الحاوی في الطب في أمراض المري و المعدة و ما يتعلق بذلك درباره بیماری‌های مری و معده و آن چه وابسته به آن هاست، سخن می‌گوید.

تأثیرگذاری گندی‌شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

ششم: کتاب الحاوي في الطب في الاستفراغات و التسمين و الهزال درباره شیوه‌های تهی‌سازی تن و چگونگی فربگی و لاغری سخن گفته است.

هفتم: کتاب الحاوي في الطب في أمراض الثدي و القلب و الكبد و الطحال درباره بیماری‌های پستان و قلب و جگر و سپرز است.

هشتم: کتاب الحاوي في الطب في قروح الأمعاء و الزحیر و الفرق بینهما بین سائر اختلاف الدم و المغص و الورم في الأمعاء و الاختلاف الشبيه بماء اللحم، درباره زخم‌های روده ای و شکم‌روش دردناک [زحیر] و شیوه جداسازی این دو از یکدیگر و از دیگر شکم‌روش خونین و دل پیچه و آماس روده و شکم‌روش همانند آب به جا مانده از شستن گوشت تازه است.

نهم: کتاب الحاوي في الطب في أمراض الرحم و الحمل درباره بیماری‌های زهدان و بارداری است.

دهم: کتاب الحاوي في الطب في أمراض الكلى و مجاري البول و غیرهما، گفتاری پیرامون بیماری‌های گرده و پیشاب‌راه و جز آن سخن می‌گوید

یازدهم: کتاب الحاوي في الطب في الحيات و الديدان في البطن و البواسير و الحذب و النقرس و الدوالي و داء الفیل و غیرها درباره بیماری‌های پدیدآمده از جانوران [کرم، انگل] درون شکم، بواسیر و گوژپشتی [حذب] و نقرس و واریس پا [دوالی] و پیل‌پایی [داء الفیل] و جز آن است.

دوازدهم: کتاب الحاوي في الطب في أمراض السرطان و الأورام و الدمامیل و الديلات و ما يحلل جساً القروح و الدشبد و غیرها درباره سرطان و آماس و دمل و کفکیک و آن چه بزرگی و برجستگی زخم‌ها و دشبد و جز آن.

سیزدهم: کتاب الحاوي في الطب في أمراض الرض و الفسخ الذي ينشق منه داخلاً و القروح في أعضاء التناسل و المقعدة و غیرها که درباره بیماری‌هایی که در برگیرنده فیستول و سینوس و زخم‌هایی که در هر اندام و در سوراخ نشمینگاهه و درمان شکستگی برخی از اندام‌ها می‌باشد.

چهاردهم: کتاب الحاوي في الطب في الحمیات و البراز و القيء و غیرها درباره تب‌ها و پیخال‌کردن و بالا آوردن و جز آن است.

تأثیرگذاری گندی‌شاپور بر نگارش
کتاب الحاوي رازی

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوي رازی

۲۳

پانزدهم: کتاب الحاوي في الطب في الحمى المطبقة و الأمراض الحادة و الحادثة عن السدد و سقي الماء البارد و غيرها درباره تب مطبقة [فراگیر] و بیماری‌های سخت [حاد] و پدیدآمده از هر گونه گرفتگی و نوشیدن آب سرد و جز آن.

شانزدهم: کتاب الحاوي في الطب في حميات الدق و الذبول و النافض و الحميات التي لاتسخن و في الحميات الوبائية و غيرها درباره تب دق و لاغرکننده و تب لرزه و تبی که داغ نمی‌کند و تب وبایی و جز آن.

هفدهم: کتاب الحاوي في الطب في الجدري و الحصبة و الطواعين درباره بیماری آبله و حصبه و طاعون سخن می‌گوید.

هژدهم: کتاب الحاوي في الطب في البحران و ما يتعلق به درباره بحران و آن چه وابسته به آن.

نوزدهم: کتاب الحاوي في الطب في البول و ما يتعلق به و النهش و السموم درباره پیشاب و آن چه بدان وابسته است و نیز گفتاری در نیش زدن برخی از جانوران و زهر برخی از گزندگان و حشرات است.

بیستم: کتاب الحاوي في الطب في الأدوية المفردة (أ - ز) درباره داروهای تکی است. دربرگیرنده داروهای تکی آبنوس تا زیتون البری و زیتون الماء است.

بیست و یکم: کتاب الحاوي في الطب في الأدوية المفردة (س - ی) آن درباره داروهای تکی است. دربرگیرنده بخش نخست داروهای تکی سایبرج تا پایان ق و بخش دوم از آغاز حرف ل تا يتوع است.

بیست و دوم: کتاب الحاوي في الطب في الصيدلة و في جداول استنباط الأسماء و الأوزان و المكايل درباره داروسازی و داروشناسی و جدول نام داروها و وزن‌ها و پیمانهاست.

بیست و سوم (۱): کتاب الحاوي في الطب في قوانين استعمال الأطعمة و الأشربة و في النوم و اليقظة و في الأمراض التي تعدي و تتوارث و بخش یکم این کتاب، گفتاری درباره چگونه خوردن و نوشیدن و خوابیدن و بیداری و بیماری‌هایی که سرایت می‌کند و به ارث می‌رسد؛

بیست و سوم (۲): کتاب الحاوي في الطب فيما يعرض للجلد من البهق و البرص و الجذام و غيرها و في خضاب الشعر و اليد (ق. ۲ / قسم الثانی): بخش دوم آن، درباره بیماری‌های پوست مانند بهک و پیسی و جذام و جز آن و رنگ کردن مو و دست است.

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۲۴

گزاره بالا، گزارشی کوتاه از بیست و پنج مجلد از بیست و سه جلد عنوان کتاب پزشکی بود که در بیش از هزار و یک صد و بیست و اندی سال پیش به دست یک ایرانی اندیشمند و یک پزشک فیلسوف به نگارش درآمد.

اختصار، ذیل و ترجمه‌های الحاوی کارهای انجام گرفته بر روی کتاب الحاوی

۱- اختیار کتاب الحاوی للرازی

اختیار کتاب الحاوی للرازی نوشته ابن تلمیذ موفق الدین امین الدوله ابوالحسن هبه‌الله فرزند ابوعلاء صاعد فرزند ابراهیم فرزند تلمیذ (۴۶۶ - ۵۶۰ ق / ۱۰۷۴ - ۱۱۶۵ م) است که یگانه زمان خود در هنر پزشکی و کارهای وابسته به آن بود. بر پایه دیده‌های ما از نوشته‌ها و گوشه‌نویسی‌های او بر کتاب‌های پزشکی، نشان‌دهنده بلندآوازی او در این رشته است. او بزرگ و سرپزشک بیمارستان عضدی بغداد تا زمان مرگش بود^۱.

۲- کتاب اختصار الحاوی للرازی

ابن باجه، ابوبکر محمد فرزند یحیی فرزند صائغ از سرزمین اندلس بود. وی اندیشمندی بزرگ و یگانه دوران خود بود. او از مردم ساده دل بسیار آزار دید و تا نزدیکی نابودی پیش رفت. وی از پزشکان برجسته روزگار خود بود. او کتاب الحاوی را کوتاه کرده و نام اختصار الحاوی بر آن گذاشت^۲.

۳- اختصار کتاب الحاوی

از نوشته‌های ابن نفیس قرشی، ابوالحسن علی فرزند بوحمز علاءالدین فرزند نفیس مصری قرشی (۶۸۷ ق - ۱۲۸۸ م) از تبار فرارودیان شمال خاوری ایران زمین است.

^۱ عیون الأنباء، ابن ابی اصیبه، برگردان ذاکر، ج ۲، ۶۲۳ - ۶۴۸.

^۲ عیون الأنباء، ج ۳، ۱۰۳ - ۱۰۰؛ برگردان ذاکر، ۸۶۳ - ۸۵۹.

ذاکر
دکتر محمد ابراهیم

۴- اختصار الحاوی

یک اختصاری دیگر از کتاب الحاوی که نویسنده اش ناشناس است و در کتابخانه چسترییتی به شماره (۲) ۳۹۸۹ گ ۱۵۳ ر ۱۴۷ پ، سده ۱۲ ه نگاه داری می شود^۱.

۵- جامع الحاضر لصناعة الطب

دکتر محمود نجم‌آبادی در کتاب مؤلفات و مصنفات رازی، آن را کتاب جامع الحاضر لصناعة الطب یا الحاوی نام گذاری می کند و شیوه گردآوری آن را از گفته‌های ابن ابی‌اصیبه یاد می کند و چنین می گوید: ابوالفداء چنین روایت کند: گروهی آن را سی جلد و پاره‌ای بیست جلد و دسته‌ای هژده جلد گزارش کرده اند. همواره زندگی نامه نویسان و تاریخ نگاران، این کتاب را یک دایره المعارف بزرگ پزشکی به شمار آورده اند که دانش پزشکی پیشینیان از ایرانیان و یونانیان را تا به روزگار خود در آن گرد آورد و چندین سده کتاب آموزشی و پژوهشی پزشکان و دانشجویان و پژوهشگران این رشته بود.

۶- قصص و حکایات المرضی

بخشی از کتاب الحاوی به نام قصص و حکایات المرضی که دربرگیرنده پاره‌ای از پرونده‌های درمانی رازی برگرفته از کتاب الحاوی به کوشش دکتر ماکس مایرهورف *Max Maeyerhof* پرونده سی و سه بیمار را در مجله *Isis* در کشور بلژیک به سال ۱۹۳۵ م به چاپ رسید.

M.Meyerhof, Thirty - Three Clinical Observation by Rezas (circa 900 A.D.) Isis xxIII (1935) 321 - 56: ArabicTexts 1 - 14.

۷- قصص و حکایات المرضی

دکتر محمود نجم‌آبادی آن را به نام قصص و حکایات المرضی ترجمه و به سال ۱۳۴۳ خ و چاپ دوم ۱۳۵۲ خ پخش کرد.

^۱ تاریخ نگارش‌ها، ۳۸۲.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۸- أمثلة من قصص المرضى و حکایات لنا نوادر

فرات فائق آن را به نام أمثلة من قصص المرضى و حکایات لنا نوادر در کتاب خود به نام ابوبکر الرازی، حیات و آثاره، ترجمه و در بغداد ۱۹۷۳ م چاپ کرد.

دست نوشته موزه اسکوریال در برگیرنده هفتاد جلد است.

گویا الحاوی یکی از نه کتابی بود که در هنگام تاسیس کتابخانه دانشکده پزشکی پاریس به سال ۱۳۹۵ م در آن نگاهداری می شد^۱.

نخستین چاپ متن عربی حاوی فی الطب

نخستین چاپ متن عربی بیست و پنج مجلد از بیست و سه کتاب حاوی [کتاب بیست و یکم و بیست و دوم در دو مجلد و بخش است] از دست نوشته های کتابخانه اسکوریال اسپانیا و دست نوشته حکیم آشفته و نسخه پهلوانی شریف [بهار] و نسخه دانشگاه علی گره و کتابخانه بریتانیا و کتابخانه ملی دهلی و کتابخانه مولانا ابوکریم آزاد [هند] و نسخه ای از ترکیه تنظیم و پژوهش گردید.

پژوهش ده جلد حاوی تنها از روی دست نوشته اسکوریال انجام گرفته است و گروهی از جلدها از روی نسخه اسکوریال و یک و یا چند نسخه از دست نوشته های یاد شده بالا پژوهش شده اند که در میان سال های ۱۳۹۰ - ۱۳۷۴ ق / ۱۹۷۰ - ۱۹۵۵ م در چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی در دانشگاه عثمانی شهر حیدرآباد، دکن در سرزمین هند، به کوشش گروهی از اندیشمندان هندی زیر نظر دکتر محمد عبدالمعیدخان چاپ شد.

چاپ دوم کتاب حاوی به کوشش دکتر محمد محمد اسماعیل بر پایه چاپ دکن و بی هیچ گونه کاری پژوهشی و تنها با حذف بسیاری از پانوشتها و به جا گذاشتن برخی از نادرستی های تاییبی و با اندکی زیرنویس سنجشی با قانون ابن سینا، آن را در سال ۲۰۰۰ م در هشت مجلد و در شهر بیروت - لبنان باز چاپ شد.

^۱ فیلسوف ری، مهدی محقق، ۵۷.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۲۷

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

M.Meyerhof, Thirty - Three Clinical Observation by Rezas (circa 900 A.D.) Isis xxIII (1935) 321-56:

ArabicTexts 1-14.

ابوبکر الرازي، حياته و آثاره، فرات فائق، بغداد، ۱۹۷۳ م.

أبو بكر الرازي، حياته و آثاره، فرات فائق خطاب، بغداد ۱۹۷۳ م.

إثبات الطب، ابويوسف يعقوب فرزند اسحاق كندی (د: ۲۶۰ ق / ۸۷۳ م).

إثبات الطب، تبری علی فرزند سهل ربن (د: ۲۴۹ ق / ۸۶۴ م).

احسن التقاسيم، مقدسی (سده ۴ هـ) در کتاب

إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ابن قفطی، جمال الدين ابوالحسن علی فرزند قاضی اشرف يوسف شيبانی (۵۶۸-۶۴۶ ق /

۱۱۷۳-۱۲۴۸ م)، چاپ لایبزيك ۱۹۰۳ م؛ دیگر: چاپ مصر، ۱۳۲۶ ق؛ تاريخ الحكماء، برگردان پارسی ناشناسی (نگارش:

۱۰۹۹ ق) به دستور شاه سليمان صفوی، تصحيح بهين دارایی، تهران، ۱۳۴۷ خ، ۳۷۶-۳۷۳.

إختصار الحاوي للرازي، ابن باجه، ابوبكر محمد فرزند يحيى فرزند صائغ تُجيبى (د: ۵۳۳ ق / ۱۱۳۹ م).

إختصار الحاوي للرازي، ناشناس، كتابخانه چستريتي به شماره (۲) ۳۹۸۹ گ ۱۵۳ ر - ۱۴۷ پ، سده ۱۲ هـ.

إختصار كتاب الحاوي، ابن نفيس قرشى، ابوالحسن علی فرزند بو حزم علاء الدين فرزند نفيس مصرى قرشى (۶۸۷ ق -

۱۲۸۸ م).

إختيار كتاب الحاوي للرازي، ابن تلميذ موفق الدين امين الدوله ابوالحسن هبه الله فرزند ابوعلاء صاعد فرزند ابراهيم فرزند

تلميذ (۴۶۶ - ۵۶۰ ق / ۱۰۷۴ - ۱۱۶۵ م).

إختيارات [إختيار أدوية العين]، حنين فرزند اسحاق عبادی، ابوزيد (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

إختيارات [إختيارات أبي يوسف الكندي الأدوية الممتحنة المجربة، ابويوسف يعقوب فرزند اسحاق كندی (د: ۲۶۰ ق / ۸۷۳ م).

الاستبصار في ما اختلف من الأخبار، ابوجعفر محمد فرزند حسن شيخ طوسی، شيخ الطائفة (د: ۴۶۰ ق / ۱۰۶۸ م)؛
إصلاح الأدوية المُسهلة، حنين فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).
إصلاح الأدوية المُسهلة، ابن ماسويه، يوحنا فرزند ماسويه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).

اصول کافی شامل روایات اعتقادی؛ فروع کافی حاوی روایات فقهی؛ روضه کافی شامل احادیث متفرقه، ابوجعفر محمد فرزند يعقوب فرزند اسحاق ثقه الاسلام کلینی رازی (۲۵۸ - ۳۲۹ ق / ۸۷۲ - ۹۴۱ م)، پژوهش علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹ ق؛ چاپ دیگر: ۱۳۸۸ ق / ۱۹۶۸ م.

اقربادین ابن سراجیون / سراجیون.

أقربادین الكبير شاپور فرزند سهل كوسه (د: ۲۵۵ ق / ۸۶۹ م)

أقربادین سابور الأوسط شاپور فرزند سهل كوسه (د: ۲۵۵ ق / ۸۶۹ م)

اقربادین، ابويوسف يعقوب فرزند اسحاق كندی (د: ۲۶۰ ق / ۸۷۳ م).

أمثلة من قصص المرضى و حکایات لنا نوادر، فرات فائق، بغداد، ۱۹۷۳ م.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش کتاب الحاوي رازی، سخنرانی محمد ابراهیم ذاکر در کنگره حکمت و خرد گندی شاپور، شکوفایی پزشکی - اسلامی و بزرگداشت حکیم علی بن عباس اهوازی، دانشگاه علوم پزشکی گندی شاپور اهواز، ۲۸ - ۲۹ اردیبهشت ماه ۱۳۹۵.

تاریخ الحکماء؛ یا إخبار العلماء بأخبار الحکماء، جمال الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی یوسف فرزند ابراهیم فرزند عبدالواحد شیبانی، برگردان پارسی ناشناس (نگارش: ۱۰۹۹ ق) به دستور شاه سلیمان صفوی، تصحیح و تحقیق بهین دارایی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۷ خ.

تاریخ بیمارستانها در اسلام، احمد عیسی بک، برگردان، نورالله کسایبی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۲ خ.

تاریخ بیمارستانهای ایران، حسن تاجبخش، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۹ خ.

تاریخ پزشکی ایران، سیریل الگود، برگردان محسن جاویدان، انتشارات اقبال، ۱۳۵۲خ.
 تاریخ طب در ایران پس از اسلام، محمود نجم‌آبادی، دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۵خ.
 تاریخ طب در ایران پیش از اسلام، محمود نجم‌آبادی، دانشگاه تهران، چاپ یکم، ۱۳۴۱خ.
 تاریخ نگارش‌های عربی، فواد سزگین، ج ۳، برگردان خانه‌ی کتاب، چ تهران، ۱۳۸۰خ.
 تجارب المارستان (البیمارستان)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۳۱۳ - ۲۵۱ق).

التذكرة في الطب، عبدوس فرزند زید (د: ۳۰۰ق / ۹۱۲م)

التریاق، ابن سراجیون / سرافیون.

التشریح ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ق / ۸۵۷م)

تعرف [الحمیات]، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ق / ۸۵۷م).

التعریف بطبقات الأمم، قاضی صاعد اندلسی، تصحیح و برگردان غلامرضا جمشیدنژاداول، پژوهشگاه علوم انسانی، تهران، ۱۳۸۳خ.

تقاسیم العلل؛ یا کتاب التقسیم و التشجیر، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۳۱۳ - ۲۵۱ق)، پژوهش، دکتر صبحی محمود حمای، انتشارات دانشگاه حلب، سازمان میراث علمی عربی، ۱۴۱۲ق - ۱۹۹۲م؛ گروه‌بندی و تشخیص افتراقی بیماری‌ها (تقاسیم العلل، التقسیم و التشجیر)، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق / ۸۶۵ - ۹۲۵م)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، زیر نظر حسن اتوکش، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات درمانی ایران، ۱۴۰۰خ.

تهذیب الأحكام شیخ طوسی (د: ۴۶۰ق)؛

ثبت [اسماء الادویه] بختیشوع فرزند جورجیس که در هشتم صفر ۲۵۶ق / ۸۷۰م

ثبت الاسماء الادویة المفردة، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ق).

جامع / جوامع الطب، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ق / ۸۵۷م).

جامع الحاضر لصناعة الطب، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م).

جامع الحصر لصناعة الطب، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م).

جامع الکحالین، واسطی کحال.

جامع خوز.

الجامع، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، هفتاد مقاله دارد.

چهار مقاله، احمد فرزند عمر فرزند علی نظامی عروضی سمرقندی (نگارش: ۵۵۲ ق)، تصحیح محمد قزوینی، چاپخانه بریل لیدن، هلند، ۱۳۲۸ ق / ۱۹۱۰ م؛ به کوشش محمد معین، انتشارات ارمغان، تهران؛ دیگر: تصحیح محمد قزوینی، به کوشش سعید قره بگلو و رضا انزابی، انتشارات جامی، تهران، ۱۳۷۷ خ، ۲۵۶ برگه.

الحاوی فی الطب جزء الخامس فی أمراض المرى و المعده و ما يتعلق بذلك در باره بیماری‌های مری و معده و آن چه وابسته به آن‌ها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، از نسخه شماره ۸۰۷ کتابخانه اسکوریال مادرید، وزارت فرهنگ هند، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند ۱۹۵۷ م / ۱۳۷۷ ق؛ پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی آن را در سال ۱۳۹۰ خ.

حاوی فی الطب فی أمراض الأذن و الأنف و الأسنان، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۶۵-۹۲۵ م)، کتاب سوم بیماری‌های گوش و بینی و دندان، دست‌نویس کتابخانه پهلوانی و اسکوریال، وزارت فرهنگ هندوستان در چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۹۵۵ م - ۱۳۷۵ ق؛ بیماری‌های گوش، بینی و دندان، برگردان به پارسی محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی، دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱ خ.

الحاوی فی الطب، الجزء الأول، فی أمراض الرأس، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۵ م، کتاب یکم، بیماری‌های سر، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ.

الحاوی فی الطب، الجزء التاسع عشر، فی البول و ما يتعلق به و النهش و السموم، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۶ م، کتاب نوزدهم، پیشاب‌شناسی و بررسی زهرا، پژوهش و برگردان محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

۳۲

الحاوي في الطب، جزء الخامس عشر، في الحمى المطبقة و الامراض الحادة و الحادثة عن السدد و سقي الماء البارد و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۲ ق / ۱۹۶۳ م، کتاب پانزدهم، تب‌های مطبقة، بیماری‌های حاد و انسدادی و جز آن، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

الحاوي في الطب، الجزء الثامن، في قروح الأمعاء و الزحير و الفرق بينهما بين سائر اختلاف الدم و المغص و الورم في الأمعاء و الاختلاف الشبيه بماء اللحم، درباره زخم‌های روده‌ای و شکمروش دردناک [زحیر] و شیوه جداسازی این دو از یکدیگر و از دیگر شکمروش‌های خونین و دل‌پیچ و آماس روده‌ای و شکمروشی همانند آب به جا مانده از شستن گوشت تازه، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، پژوهش از دو دست‌نوشته به شماره ۸۱۰ کتابخانه اسکوریال مادرید، چ. وزارت فرهنگ دولت هند، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۲ خ.

الحاوي في الطب، الجزء الثامن عشر، في البحران و مايتعلق به، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۵ ق / ۱۹۶۵ م، کتاب هژدهم، بحران و روزهای بحران، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵ خ.

الحاوي في الطب، الجزء الثاني في أمراض العين درباره بیماری‌های چشم، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، پژوهش از دست‌نوشته فهلواری [پهلواری] شریف و دست‌نوشته شماره ۸۰۶ کتابخانه اسکوریال مادرید، زیر نظر شرف‌الدین احمد مدیر دایره المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۹۷۶ م / ۱۳۹۶ ق، چاپ دوم، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ.

الحاوي في الطب، الجزء الحادي عشر، في امراض الحيات و الديدان في البطن و البواسير و الحذب و النقرس و الدوالي و داء الفيل و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۲ م، کتاب یازدهم، بیماری‌های انگل‌های روده‌ای، بواسیر، گوزپشتی، نقرس، واریس و پیل‌پایی، پژوهش و

ذاکر
دکتر محمدابراهیم

برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحاوي في الطب، الجزء الرابع في أمراض الرئة در باره بیماری‌های شش، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵م)، پژوهش از روی یگانه دست‌نوشته کتابخانه اسکوریال مادرید به شماره ۸۰۷، وزارت فرهنگ هند، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۷م، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۹خ.

الحاوي في الطب، الجزء السابع، في أمراض الثدي و القلب و الكبد و الطحال در باره بیماری‌های پستان و دل و جگر و سپرز، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵م)، پژوهش آن از دست‌نوشته شماره ۸۱۰ کتابخانه اسکوریال مادرید، وزارت فرهنگ هند، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۸م، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۲خ.

الحاوي في الطب، الجزء السابع عشر، في الجدري و الحصبة و الطواعين، بیماری آبله و حصبه و طاعون، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق) پژوهش از دو دست‌نوشته به شماره‌های ۸۱۷ و ۸۵۵ اسکوریال و نسخه آشفته [طیب] در کتابخانه دایره‌المعارف عثمانی، وزارت فرهنگ هند، نظارت دکتر محمد عبدالمعید خان استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه عثمانی و مدیر دایره‌المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۴م؛ و پژوهش دکتر محمد محمد اسماعیل، دارالکتب العلمیه، بیروت، لبنان به سال ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحاوي في الطب، الجزء السادس، في الاستفراغات و التسمين و الهزال، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵م)، درباره شیوه‌های تهی‌سازی تن و چگونگی فریگی و لاغری، پژوهش از دو دست‌نوشته شماره ۸۰۷ و ۸۱۰ کتابخانه اسکوریال مادرید، وزارت فرهنگ دولت هند، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۷۷ ق / ۱۹۵۸م، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۹۱خ.

الحاوي في الطب، جزء التاسع، في أمراض الرحم و الحمل، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۹ ق / ۱۹۶۰ م، کتاب دهم، بیماری‌های زنان و بارداری، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳ خ.

الحاوي في الطب، جزء الثالث و العشرون، القسم الأول في قوانین استعمال الأطعمة و الأشربة، و في النوم و اليقظه، و في الأمراض التي تعدی و تتوارث و غيرها؛ القسم الثاني فيما يعرض للجلد من البهق و البرص و الجذام و غيرها في خضاب الشعر و الید، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م، کتاب بیست و سوم، خوردن و آشامیدن، خواب و بیداری، بیماری‌های واگیر، ارثی، پوستی و رنگ‌کننده‌های مو و دست، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵ خ.

الحاوي في الطب، جزء الثالث عشر، في أمراض الرض و الفسخ الذي ينشق منه داخلاً و القروح في الأعضاء التناسل و المقعده و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۲ ق / ۱۹۶۲ م، عنوان کوفتگی، پارگی، زخم‌های دستگاه تناسلی و مقعد، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴ خ.

الحاوي في الطب، جزء الثاني و العشرون، في الصيدله و في جداول استنباط الأسماء و الأوزان و المکاييل، داروسازی، داروشناسی و جدول نام داروها، وزن‌ها و پیمانه‌ها، محمد فرزند زکریا رازی (د: ۳۱۳ ق) پژوهش از دست‌نوشته شماره ۸۱۵ اسکوریال و ترکیه، وزارت فرهنگ هند، نظارت دکتر محمد عبدالمعید خان استاد زبان و ادبیات عرب دانشگاه عثمانی و مدیر دایره المعارف عثمانی، چاپخانه مجلس دایره المعارف عثمانی، حیدرآباد دکن هند، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۱ م؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵ خ.

الحاوي في الطب، جزء الثاني عشر، في أمراض السرطان و الأورام و الدمامل و الدبيلات و مايحلل جساً القروح و الدشبذ و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۱ ق

۱۹۶۲م، سرطان، آماس و دملها، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحاوي في الطب، جزء الحادي والعشرون، في الأدوية المفردة، السنين - الياء، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۸ق / ۱۹۶۸م، کتاب بیست و یکم، داروهای تکی (س - ی)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحاوي في الطب، جزء السادس عشر، في الحميات الدق و الذبول و النافض و الحميات التي لاتسخن و في الحميات الحادة و الحادثة عن السدد و سقي الماء البارد و غيرها، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۴ق / ۱۹۶۴م، تب دق، لاغری شدید، تبلرز، تبهای که گرم نیستند و تب وبایی و جز آن، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۴خ.

الحاوي في الطب، جزء العاشر، في أمراض الكلى و مجاري البول و غيرهما، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۰ق / ۱۹۶۱م، کتاب دهم، بیماریهای کلیه و مجاری ادراری، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۳خ.

الحاوي في الطب، جزء العشرون، في الأدوية المفردة، الف - الزاء، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ق / ۹۲۵م)، مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م، کتاب بیستم، داروهای تکی (ا - ز)، پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ۱۳۹۵خ.

الحاوي في الطب، رازی، ابن زکریا (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۵۵ - ۹۲۵م)، ابوبکر محمد بن زکریا بن یحیی طبیب، چاپ چاپ مجلس دایره المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۷۴ - ۱۳۹۰ق / ۱۹۵۵ - ۱۹۷۰م، ۲۵ جلد و بیروت، ۲۰۰۲، هشت

جلد؛ ترجمه محمدابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۵ - ۱۳۹۵ خ، ۲۳ جلد.

الحاوي في الطب، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، ۲۵ جلد در ۲۴ مجلد، دست‌نوشته‌های اسکوریال، حکیم آشفته، نسخه پهلوی شریف [بهار]، نسخه دانشگاه علی‌گره، کتابخانه بریتانیا، کتابخانه ملی دهلی، کتابخانه مولانا ابوکریم آزاد [هند] و نسخه‌ای از ترکیه، به کوشش گروهی از اندیشمندان هندی زیر نظر دکتر محمد عبدالمعیدخان، چاپخانه مجلس دایره‌المعارف عثمانی دانشگاه عثمانی حیدرآباد، دکن هند، ۱۳۹۰ - ۱۳۷۴ ق / ۱۹۷۰ - ۱۹۵۵ م.

الحاوي في الطب، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م)، ۲۵ جلد در ۸ مجلد، به کوشش دکتر محمد محمد اسماعیل، داراحیاء التراث العربی، بیروت، ۲۰۰۰ م.

الخصات، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

حفظ الأسنان و اللثة / في تدبير الأسنان و اللثة / إصلاح الأسنان، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق)، تصحیح محمد فواد ذاکری، دارالقلم العربی، حلب، سوریه، ۱۹۹۶ م / ۱۴۱۷ ق، برگردان به فارسی محمدابراهیم ذاکر، سیری در سه قرن دندان پزشکی ایران، مرکز اخلاق و حقوق پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، و انجمن دندان پزشکی ایران با همراهی دکتر محمدرضا طاهریان ریاست کنگره پنجاهم، و انجمن علمی حقوق پزشکی ایران، بهار ۱۳۸۹ خ، ۷۰۰ برگه، قطع وزیری.

حفظ الصحة بالمطعم و المشرب، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

الحمیات، یوسف تلمیذ

خاندان‌های بزرگ ایران ساسانی در سده‌های آغازین پیروزی عرب، دکتر علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، ارج‌نامه ایرج، به خواستاری محمدتقی دانش‌پژوه و عباس زریاب خوبی، به کوشش محسن باقرزاده، انتشارات توس، تهران، ۱۳۷۷ خ، ج ۲، برگه ۷۴۳ - ۷۵۴.

خواص الأدوية، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

دانشگاه گندی‌شاپور در گهواره تاریخ، مهربان شروینی، ۱۳۸۱ خ.

- دانشگاه گندی شاپور در گهواره تاریخ، مهربان شهروینی، انتشارات پورشاد، تهران، ۱۳۸۱ خ، برگه ۵۸.
- دانشنامه بزرگ لاروس، *Grand Larousse encyclopédique en dix volumes*، لاروس، پاریس، ۱۹۶۰ - ۱۹۶۴ م؛ ترجمه حمید طبیبیان، تهران، ۱۳۶۵ خ.
- دایرةالمعارف بزرگ اسلامی
- دفع مضار السموم، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).
- رسالة البيروني درباره فهرست کتابهای رازی، به کوشش پاول کراوس، چ پاریس، ۱۹۳۶ م.
- رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زكريا الرازي، پژوهش پل کراوس، چاپ پاریس، ۱۹۳۶ م.
- رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زكريا الرازي للبيروني، تصحيح پل کراوس، چاپ پاریس، ۱۹۳۶ م، ۵۱ برگه.
- الرقبي، تبری علی فرزند سهل ربن (د: ۲۴۹ ق / ۸۶۴ م).
- سّر الطب، رازی، ابوبکر محمد فرزند زکریا (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م).
- السموم، ابن بطریق، یحیی (سده ۳ه).
- سنن ابن ماجه، حافظ ابو عبدالله محمد فرزند يزيد رَبَعِي قزويني، ابن ماجه (۲۰۹ - ۲۷۳ ق / ۸۲۴ - ۸۸۷ م)، چ. سنگی، دهلی، ۱۲۸۲ ق؛ دیگر: تصحيح و تحقيق بشار عواد معروف، دارالجیل، بیروت، ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م.
- سنن ابي داود، و بهامشه مختارات من كتاب معالم السنن للخطابی، ابو داود سليمان فرزند اشعث سجستانی (د: ۲۷۵ ق / ۸۸۸ م)، تحقيق صدقي جميل العطار؛ اشراف مكتب التوثيق و الدراسات في دار الفكر، بیروت، ۱۴۲۷ ق / ۲۰۰۷ م.
- سنن النسائي المسمى بالمجتبي، أو المجتني، ابو عبدالرحمان احمد فرزند شعيب نسائي (۳۰۳ ق / ۹۱۵ م)، چ. شاه دارا *Shahdara*، ۱۲۸۲ ق؛ دیگر: به کوشش صدقي جميل عطار، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۱ م.
- سنن دارمی، ابو محمد عبدالله فرزند عبدالرحمان فرزند فضل فرزند بهرام دارمی (۱۸۱ - ۲۵۵ ق / ۸۶۹ م)، ، کانپور، ۱۲۹۳ ق؛ دیگر: تحقيق حسين سليم اسدي دارانی، دارالمغني، ریاض، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰ م.
- شانزده مقاله جالینوس

- ششماهی، شوشماهی، شقشماهی، شوسماهی، ششماهی بختیشوع بختیشوع فرزند جور جیس که در هشتم صفر ۲۵۶ ق / ۸۷۰ م
- صحيح بخاری، الْجَامِعُ الْمُسْنَدُ الصَّحِيحُ الْمُخْتَصَرُ مِنْ أُمُور رَسُولِ اللَّهِ (ص) وَ سُنَّتهِ وَ أَيَّامِهِ، حافظ ابو عبد الله محمد فرزند اسماعیل فرزند ابراهیم فرزند مغیره فرزند بردزبه بخاری (۱۹۴-۲۵۶ ق)، چاپ مصر، ۱۹۳۲ م.
- صحيح ترمذی، الجامع الصحيح، الجامع الكبير، ابو عیسی محمد فرزند عیسی فرزند سوره سلمی ترمذی (د: ۲۷۹ ق)، چ بولاق ۱۲۹۲ ق؛ دیگر: پژوهش بشار عواد، بیروت، ۱۹۹۶.
- صحيح مسلم، الجامع الصحيح، ابو الحسن مسلم فرزند حجاج نیشابوری قشیری (۲۰۶-۲۶۱ ق)، نصحيح حافظ طرابلسی اسماعیل فرزند احمد، دار الطباعة العامرة، استانبول، سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۴ ق.
- الصداع، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).
- صور الأقالیم، اصطخری، ابواسحاق ابراهیم فرزند محمد فارسی (د: ۳۴۶ ق / ۹۵۷ م).
- طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل اندلسی، سلیمان فرزند حسان (ز ۳۷۷ ق)، برگردان محمد کاظم امام، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ.
- طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل ۳- دیدگاه ابن جلجل، بوداود سلیمان فرزند حسان پزشک اندلسی (ز: ۳۷۷ ق / ۹۸۷ م): ابن جلجل پس از بازگرددن ویژگی‌های برجسته رازی، چنین می‌آورد: کتاب حاوی جدا از کتاب الجامع است. او کتاب الجامع را در هفتاد مقاله یاد می‌کند. ابن جلجل نام‌های دیگر کتاب الحاوی را جامع الحاضر لصناعة الطب و جامع طبقات الأطباء و الحكماء، ابن جلجل اندلسی، سلیمان فرزند حسان (ز ۳۷۷ ق)، برگردان محمد کاظم امام، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹ خ.
- العین، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴-۲۶۴ ق).
- عیون الأئمة فی طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم سعدی خزر جی، چ. امرؤ القیس، دار الثقافة، بیروت، لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ ق؛ دیگر: به کوشش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵ م، برگردان محمد ابراهیم ذاکر، انجمن گیاه درمانی ایران، ۱۳۹۳ خ.

- فصل‌نامه طب سنتی اسلام و ایران، شماره نخست، سال یکم، فروردین ۱۳۸۹، منابع مورد استفاده رازی در تدوین کتاب الحاوی.
- فلاحة الرومية، کاسیانوس اسکولاتیکوس (اواخر سده ۵م).
- فلاحة الفارسية، کاسیانوس اسکولاتیکوس (اواخر سده ۵م).
- فهرس المخطوطات الطبية العربية في مكتبة الدكتور سامی ابراهیم حداد، سامی حداد و هانس هیزش پیترفیلد، دانشگاه حلب، ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م.
- فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی، محمد فرزند احمد بیرونی، پژوهش مهدی محقق، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶خ.
- فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی، ابوریحان بیرونی (د: ۴۴۰ق) و «مشاطة لرسالة الفهرست» ابراهیم فرزند محمد «غضنفر تبریزی» به کوشش مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶خ. پژوهش مهدی محقق، ۵، ۱۱۶.
- الفهرست؛ یا فوز العلوم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن‌ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ق) به کوشش و برگردان رضا تجدد، چ. تهران، ۱۳۶۶خ.
- فیلسوف ری، مهدی محقق، مؤسسه مطالعات اسلامی، دانشگاه مکیل، ۱۳۵۳خ.
- قاموس الأعلام ترکی، شمس‌الدین سامی فراشری (۱۲۶۶ - ۱۳۲۲ق)، مطبعه مهران، استانبول، ۱۳۰۶ق، ۶ جلد.
- قرابادین، حبیب فرزند حسن اعثم / اعسم (سده ۳ه).
- قرابادین فی بیمارستانات شاپور فرزند سهل کوسه (د: ۲۵۵ ق / ۸۶۹م)
- قرآن
- قصص و حکایات المرضی برگرفته از کتاب الحاوی، به کوشش دکتر ماکس مایرهوف *Max Maeyerhof* پرونده سی و سه بیمار را در مجله *Isis*، بلژیک، ۱۹۳۵م.
- قصص و حکایات المرضی ترجمه محمود نجم‌آبادی، تهران، ۱۳۴۳خ؛ چاپ دوم ۱۳۵۲خ.

الكافي: اصول کافی شامل روایات اعتقادی؛ فروع کافی حاوی روایات فقهی؛ روضة کافی شامل احادیث متفرقه، ابوجعفر محمد فرزند یعقوب فرزند اسحاق ثقه الاسلام کلینی رازی (۲۵۸ - ۳۲۹ ق / ۸۷۲ - ۹۴۱ م)، پژوهش علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹ ق؛ چاپ دیگر: ۱۳۸۸ ق / ۱۹۶۸ م.

الكامل في الصناعة الطب، اهوازی مجوسی ۲- علی فرزند عباس زرتشتی (ز: (۳۷۲ ق / ۹۸۳ م)

کامل الصناعة الطبية، الکناش الملکی، علی فرزند عباس اهوازی مجوسی (ز: (۳۷۲ ق / ۹۸۳ م)، چ. بولاق، قاهره، ۱۲۹۴ ق؛ دیگر: انجمن تاریخ دانش های عربی و اسلامی، دانشگاه فرانکفورت - آلمان، ۱۹۹۶ م / ۱۴۱۷ ق؛ دیگر: چ. تهران، مؤسسه احیاء طب طبیعی؛ ترجمه محمد خالد غفاری، سفیر اردهال، تهران، ۱۴۰۰ خ.

کتاب في الحمام، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

کتاب في المعدة، ابویوسف یعقوب فرزند اسحاق کندی (د: ۲۶۰ ق / ۸۷۳ م).

کتاب في النقرس، ابویوسف یعقوب فرزند اسحاق کندی (د: ۲۶۰ ق / ۸۷۳ م).

کتاب في تدبير الأزمنة، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).

کتاب في تدبير الطعام و المشرب، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

کتاب في دفع مضار الأغذية، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).

کتاب في علاج الأرحام، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).

کتاب في علاج الحبالی، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).

کشف الظنون، حاجی خلیفه چلبی کاتب (۱۰۶۷ ق)، به کوشش محمد شرف الدین و معلم رفعت بیگلر کلیشی، چ.

استانبول، ترکیه، ۱۹۴۱ م / ۱۳۶۰ ق.

کشف الظنون حاجی خلیفه یک فرهنگ کتاب شناسی از حاجی خلیفه مصطفی کاتب چلبی ترک (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، به

کوشش محمد شرف الدین و معلم رفعت بیگلر کلیشی، چ. چهارم تصحیح یالتقایا، استانبول ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۳ م، افست در تهران

همراه با ذیل آقابزرگ تهرانی منزوی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) پدربزرگم، ۱۹۶۷ م.

الکمال و التمام ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م)

کُنَاش تئودروس

کُنَاش جور جس / جرجیس / گورگیس فرزند بختیشوع (ز: ۱۵۲ ق / ۷۶۹ م).

کُنَاش فارسی، ابن ابی خالد فارسی / ابو خالد فارسی (سده ۳ هـ).

کُنَاش، ماسرجویه / ماسرجیس یهودی بصری (ز: ۶۸۰ م)

کامل الصناعة في الطب، علی فرزند عباس اهوازی مجوسی، به کوشش محمد افندی حسنی، کاغذخانه سعادت حسین بیگ حسنی، مصر، ۱۲۹۴ ق؛ انجمن تاریخ دانش‌های عربی و اسلامی، دانشگاه فرانکفورت - آلمان، ۱۹۹۶ م / ۱۴۱۷ ق، برگردان محمد خالد غفاری، دانشگاه تهران، دانشگاه مک‌گیل، ۱۳۸۸ خ

مادة الطب، ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (۳۱۳ - ۲۵۱ ق)

محنة الأطباء، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م)

مسألة و الجواب في العين، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

مسالك و ممالك، اصطخری، ابواسحاق ابراهیم فرزند محمد فارسی (د: ۳۴۶ ق / ۹۵۷ م)، ترجمه فارسی قرن پنجم - ششم هجری. به اهتمام ایرج افشار (ویراست سوم). تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸ خ.

مسالك و ممالك، اصطخری، محمد بن ابراهیم (د: ۳۴۶ ق / ۹۵۷ م)، به اهتمام ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰ خ.

مسائل الطيبة (۳)، الکامل في الأدوية المنقية، ابن ماسویه، یوحنا فرزند ماسویه (د: ۲۴۳ ق / ۸۵۷ م).

مسائل في البول، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

المسائل، حنین فرزند اسحاق عبادی، ابوزید (۱۹۴ - ۲۶۴ ق).

معجم البلدان، یاقوت حموی (۵۷۴-۶۲۶) شهاب‌الدین ابوعبدالله فرزند عبدالله رومی، چاپ لایبزیگ (۱۸۷۳ - ۱۸۶۶ م) افسر تهران، ۱۹۶۵ م، برگردان علی نقی منزوی، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری وابسته به وزارت ارشاد اسلامی جلد اول تا پایان حرف «الف» در سال ۱۳۸۰ خ و جلد دوم آن را تا پایان حرف «ز» در سال ۱۳۸۳ خ.

مقالة في حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها، ابوزيد حنين فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق)، تصحيح محمد فواد ذاکری، دارالقلم العربی، حلب، سوریه، ۱۹۹۶ م/۱۴۱۷ق، برگردان به فارسی محمدابراهیم ذاکر، سیری در سه قرن دندان پزشکی ایران، گردآوری و پژوهش و برگردان بیش از بیست کتاب چاپی و خطی به زبان و عربی و پارسی آن دوران، از ۲۳۶ق تا ۵۳۱ که از فردوس الحکمة علی فرزند سهل ربن طبری تا أغراض الطبیة و مباحث العلائیة جرجانی، مرکز اخلاق و حقوق پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، و انجمن دندان پزشکی ایران با همراهی دکتر محمدرضا طاهریان ریاست کنگره پنجاهم، و انجمن علمی حقوق پزشکی ایران، بهار ۱۳۸۹خ، ۷۰۰ برگه، قطع وزیری.

مَن لایخضُرهُ الفقیه، ابن بابویه، شیخ صدوق، ابوجعفر محمد فرزند علی فرزند حسین قمی (۳۰۶ - ۳۸۱)، نجف، ۱۳۷۱ق، ۴جلد وزیری.

المنجح (في التداوي من صنوف الأمراض و الشكاوي، ابن ماسويه، يوحنا فرزند ماسويه (د: ۲۴۳ق / ۸۵۷م). مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی، محمود نجم آبادی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹خ.

مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی (د: ۳۱۳ق)، محمود نجم آبادی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹خ. نبیذ، تبری علی فرزند سهل ربن (د: ۲۴۹ق / ۸۶۴م). ۱.

وجع المفاصل، ابن ماسويه، يوحنا فرزند ماسويه (د: ۲۴۳ق / ۸۵۷م).

وفیات الأعیان ابن خلکان (۶۰۸ - ۶۸۱ق) در و حاجی خلیفه (د: ۱۰۶۷ق) در کشف الظنون سال ۳۱۱ ق یاد می کنند. هفت کشور؛ یا صور الأقالیم (نگارش: ۷۴۸ق)، ناشناس، منوچهر ستوده، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۳خ، ۱۶۹ برگه.

M.Meyerhof, Thirty – Three Clinical Observation by Rezas (circa 900 A.D.) Isis xxIII (1935) 321-56: ArabicTexts 1-14.

تأثیرگذاری گندی شاپور بر نگارش
کتاب الحاوی رازی

ذاکر
دکتر محمدابراهیم